

אלון טל

# והארץ מלאה

התמודדות עם פיצוץ אוכלוסין בישראל

הוצאת הקיבוץ המאוחד

תוכן עניינים:

תודות / 7

הקדמה / 11

פרק 1: מבוא: מדברים על דמוגרפיה בישראל / 19

פרק 2: על זיהום, מחסור ולחצי אוכלוסין / 31

פרק 3: בין לחץ אוכלוסין ופתולוגיה חברתית / 53

פרק 4: העלייה והירידה של ההגירה לישראל: היסטוריה קצרה / 75

פרק 5: ילדים זו ברכה: תולדות סבסוד הילודה בישראל / 119

פרק 6: אוטונומיית הרבייה של נשים: הפלות, אמצעי מניעה ומדיניות

פריון בישראל / 157

פרק 7: "פרו ורבו": פוריות חרדית / 190

פרק 8: מעבר דמוגרפי / 236

פרק 9: כאבי גדילה: הפוליטיקה של האוכלוסייה

הבדואית והפלסטינית / 279

פרק 10: כושר נשיאה - עבר והווה / 305

פרק 11: לקראת גודל אוכלוסין אופטימלי / 331

פרק 12: הן אפשר: סדר יום לייצוב אוכלוסייתה של ישראל / 362

מפתח שמות, מקומות ומושגים / 411

Alon Tal

## THE LAND IS FULL

עברית ועריכה: עדי ענבר, עופר זוהר ואלון טל  
הביאה לדפוס: שולה שלהב

הספר זכה בפרס חייקין לשנת 2017  
משעם קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט  
לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר  
זה או קטעים ממנו בשום צורה ושום אמצעי,  
אלקטרוני, אופטי או מכאני (לרבות צילום  
והקלטה), ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

©

By Hakibbuitz Hameuchad  
Publishing House Ltd. Tel Aviv  
Printed in Israel 2017  
כל הזכויות שמורות  
להוצאת הקיבוץ המאוחד  
נרפס בישראל תשע"ז  
אתר ההוצאה [www.kibutz-poalim.co.il](http://www.kibutz-poalim.co.il)

## הקדמה

בפעם הראשונה שביקרתי בישראל, הייתי בן חמש. זה היה ב־1965, ואי־אז היו רק שניים וחצי מיליון נפשות בארץ. הביקור הותיר בי זיכרונות מעורפלים של נסיעה מרחובות לירושלים דרך נוף שנראה חשוף ולא מפותח. הוא היה שונה מאוד מיישובי צפון קרוליינה המיוערים להם קראתי בית באותן שנים, אך גם אז, היה מושך באופן יוצא דופן.

חמש־עשרה שנים מאוחר יותר עליתי ארצה. זו היתה תחושה של הרפתקה גדולה, וזכות לחבר את חיי לתהליכי הניסוי והטעייה של הבית היהודי השלישי המתהווה. אני עדיין מרגיש כך. בנקודה הזו, שנת 1980, כבר היו בארץ 4 מיליון ישראלים. זה היה גידול משמעותי בוודאי - אך עדיין פחות ממחצית אוכלוסיית המדינה כיום.

התגייסתי לצה"ל שלושים ושניים ימים אחרי שהגעתי, ולא עבר זמן רב עד שהתחלתי להרהר בדקויות המורכבות של צפיפות האוכלוסין. כחייל בנח"ל, בילינו את רוב זמננו בשטח הפתוח. שטחי האימון של צה"ל, שאינם נגישים לציבור הרחב, נראו רחוקים מאוד מהציוויליזציה. שם למדתי להעריך את יופיין של אדמות צחיחות ומבודדות. כשרצנו במעלה ובמורד הגבעות החרבות, נראה היה כי למרחבים העצומים אין סוף. לאחר תרגילי הסתערות במעלה תלולית מסולעת, זכינו תמיד לנופים מדהימים - או לשמים מלאי־כוכבים.

ועדיין, המפקדים שלנו תמיד צעקו עלינו להתפור, "לפתוח רווחים" ולנצל את המרחבים הפתוחים הללו. הם דאגו שמא ניתפס מקובצים יחדי, מה שיאפשר לאויב ביום פקודה להפיל בנו חללים רבים כפגז אחד, כפי שקורה בקרבות מפעם לפעם. ככל הנראה, במצבי לחץ, גם חיילים מחוספסים מוצאים נחמה בקרבה לאנשים אחרים.

ובכך תמצתה עבורי חוויית החיילות את פרדוקס הצפיפות. למרות שרוב הזמן שהינו בעיקר בערבות פתוחות סחופות־דרוח, הצבא היה למעשה החוויה הצפופה ביותר שאי פעם נתקלתי בה. במהלך האימונים ישנו בזוגות: שני סרדינים, רחוסים זה בצד זה בשקי שינה בתוך אוהל סיירים. כשנרחקנו לתוך הנגמ"ש, לעתים קרובות הזכיר לי הדבר את התחרויות מימי נעוריי, בהן ניסו לרחוס מספר שיא של אנשים לדגמי מכונניות שונים. בתוך הרכבים הצבאיים הללו, במשך שעות ואפילו ימים ברצף, תפיסות קודמות בדבר מרחב אישי נשכחו במהרה. הדינמיקה שנוצרה כתוצאה מכך כללה הרבה עצבים, דוחק

וצעקות. אבל ככלל היו בני ה-19 האלה כמה מהאנשים הטובים ביותר שפגשתי אי פעם, וכולנו הסתגלנו.

אנשים, כך התברר, מצאו כל מיני דרכים להסתגל לצפיפות. פעם, עמוק בתוך השירות, בזמן המתנה בתור לארוחת ערב כמטבח שדה, הבחנתי בחבר מהמחלקה השכנה עם ראש קבור בספר. זה היה מראה לא שגרתי בנסיבות ההן. הוא הסביר לי שקריאה היא מבחינתו הדרך הטובה ביותר להישאר שפוי בצבא. בגלל זה הוא תמיד החזיק ספר מרופט בכריכה רכה קבור עמוק בכיס הדגמ"ח, אותו היה שולף ככל פעם שהרגיש צורך בהסחת דעת.

זה נשמע לי רעיון מצוי, ששמחתי לחקות. התחלתי עם ספרות אנגלית, ובמהרה החזקתי באוהל ערמה קבועה של ספרים, ועוד אחד חבוי בכיס הצד של מכנסי הבי"ת שלי. שנה מאוחר יותר, הופיעה מונית בקיבוץ קטורה באחת לפנות בוקר כדי לקחת אותי למה שנודע מאוחר יותר כמלחמת לבנון הראשונה. ידעתי שאיעדר תקופה ארוכה, אז סחבתי עשרה כרכים מספריית הקיבוץ. הנסיעה לוותה בפסקול של מטחי ירי, וגם כמה זוועות שראינו בדרכנו, אך הספרים שמרו אותי אדיש רוב הזמן לחום ולתנאי הצפיפות ברכב הסגור, עד שהגענו לפרווריה המזרחיים של בירות. פעם ספרתי והגעתי ל-120 ספרים שקראתי במהלך שנתי האחרונה בצבא. במבט לאחור, הקריאה העניקה לי כנפיים פסיכולוגיות: היא אפשרה לי לעוף הרחק בכל פעם שהצפיפות, הפיזית והפסיכולוגית, עלתה על גדותיה.

אנשים בריאים מוצאים לעתים דרכים להסתגל לצפיפות, בעיקר כאשר המצב הוא זמני. לנוער של ימינו עומדת האפשרות ללכת לאיבוד בגלישה ברשת דרך הטלפונים החכמים, או בכתיבת מסרונים לחברים הנמצאים במרחק של אלפי קילומטרים. בן 21 בעל כושר דמיון מסוגל "לחלום את דרכו" אל מחוץ לגורש שסביבו. אך לאורך זמן אלו אינם פתרונות בני-קיימא, מאחר שאנשים אינם בנויים לתנאי הצפיפות המאפיינים את החיים במאה ה-21. האבולוציה הפיזיולוגית של ההומו סאפיאנס לא התרחשה במרכזים עירוניים. ישנם זמנים בהם בני אנוש מבקשים קרבה - אך יש מגבלות, ורוב האנשים הנורמליים זקוקים למעט מרחב כדי לפרוש אליו.

ישראל ידועה כיום כאחת המדינות הצפופות ביותר בעולם המערבי, וצפיפותה הולכת ומחריפה במהירות. גם ללא ההשפעות הסביבתיות והחברתיות הברורות, יש לכך השלכות פסיכולוגיות שמזמן הפסקנו לשים לב אליהן. למצוא מקום עם מעט אוויר לנשימה הופך קשה יותר ויותר כל הזמן. אני חושש שבמהרה יגיע יום בו צעירים ישראלים לא יסתפקו עוד בקריאה כדי למצוא הקלה במולדתם הצפופה - אלא יידרש לכך כרטיס טיסה, כיוון אחד לחוץ לארץ. היונקים האחרים בישראל חשים גם הם את הצפיפות, אך להם אין כנפיים שיעזרו להם למצוא מפלט ולכן לאט לאט הם נעלמים.

עשרים שנה לאחר המלחמה סיימתי לכתוב את ספרי הראשון, הסכיבה בישראל, בו תיעדתי רבים ממכאוביה הסביבתיים של ישראל. היו אז כבר למעלה מ-6 מיליון נפשות בישראל. סיימתי את הספר בתיאור המפרט את מצבה העגום של שונית האלמוגים באילת, חופה הדרומי ביותר של ישראל. מה שהיה פעם מגרש משחקים קסום של אלמוגים ודגים בצבעים פסיכודליים החל להיעלם במהירות: 75% משפע האלמוגים כבר נעלמו.<sup>1</sup> כתבתי אז כי "בני האדם, ולא מכליות הנפט, הם המעמידים חלקים גדולים של השונית בפני סכנת כליה. הגורם בעל התרומה המשמעותית ביותר להרס השונית הוא ככל הנראה האפקט המצטבר של שחיינים וצוללנים".<sup>2</sup> בפועל, הדילמה למקבלי ההחלטות נראתה אז פשוטה למדי: או להגביל את הגישה לשונית כל עוד נותר חלק ממנה שניתן להציל, או להמשיך ולהתיר צלילה לא מבוקרת עד שכל האלמוגים יושמדו. ואכן הפתרון היה כמעט פשוט כל כך.

כנגד כל הסיכויים, לפני כחמש-עשרה שנים נכנסה לתוקף תוכנית ניהול אגרסיבית בשמורת האלמוגים. היא שינתה לחלוטין את התנאים בשטח. גשרים ארוכים להולכי רגל נבנו מהחוף אל המים העמוקים ומנעו מצוללנים וממתרחצים עם שנוקלים את ההליכה על פני חצפת האלמוגים הרגישה; נקבעה תקרה יומית למספר המבקרים המורשים להיכנס לחוף שמורת האלמוגים; צומצמו סיכונים אפשריים הנובעים מפעילות אנושית - מחקלאות ימית ועד ספינות משא. בקיצור, טביעת הרגל הכבדה של הפעילות האנושית הקלה את לחצה. תגובתו של הטבע מעוררת. תוכנית נישור לאומית מראה כי ההתמוטטות נמנעה, והחליפה אותה התקדמות צנועה אך מובהקת: יש יותר דגים; האלמוגים שבים; איכות המים השתפרה.<sup>3</sup> אמת פשוטה בדבר מערכות אקולוגיות שנקלעות לחריגה מכושר הנשיאה שלהן, שוב מזדהרת: "פחות זה יותר".

הניסיון הזה מאשש עבורי מוטו אישי, ששימש לי השראה בשלושים השנים בהן הייתי מעורב באקטיביזם ובמחקר סביבתי: "מגמה אין משמעותה גורל". מאז כתיבת אותו הספר עשיתי שימוש נרחב בסוגיה של שוניות האלמוגים באילת כמטאפורה למצב הסביבתי של ישראל. בזמן שניהלתי את העמותה אדם שבע ודין, בשנות ה-90, נראה היה לי שקצב ההרס והזיהום האקולוגי רק התגבר; היקף הנזק הופך יותר ויותר קשה. תמיד צץ משהו, והמשברים מסרבים להסתיים. מהר מאוד הבנתי שאני מנסה לטפל בסימפטומים שונים של אותה הבעיה, הנובעת מגורם עמוק בהרבה. התקדמות סביבתית אמיתית תהיה אפשרית רק אם מספר האנשים הלוחצים על משאביה המוגבלים של המדינה יתייצב.

הניסיון לפתור בעיות אקולוגיות בזמן שהאוכלוסייה צומחת במהירות מעלה דימויים של "שוליית הקוסם", הפואמה שכתב גתה ב-1797 והפכה בת אלמוות בסרטו של דיסני פנטזיה. מאמציו הנואשים של מיקי מאוס לעצור את השטף נידונו לכישלון, וזאת בשל דליי המים שמטאטאים מכושפים וחסרי

אחריות ממשיכים להביא ורמות המים העולות עוד ועוד. הדבר דומה מאוד לגאות העולה של סכנות סביבתיות האופפות אותנו בישראל כיום. עבור אלו המעדיפים אנלוגיה קלאסית יותר, ישנו תמיד סזיפוס, מלך קורינתוס מהמיתולוגיה היוונית. גם אנחנו לכודים במטלה בלתי אפשרית של רכיפת סלע "הקיימות" העצום במעלה ההר, כידיעה מלאה שהוא יתגלגל מטה שוב מאחר שהכוחות הדוחפים אותו חזרה פשוט גדולים מדי. במאמצינו להפוך את ישראל לחברה נקייה, בריאה וצודקת, הגיע הזמן שנכיר בזהותו האמיתית של כוח זה: צמיחת אוכלוסין.

לכאורה נותרה המציאות כפי שהיתה ב-1798, כאשר הציג תומס מלתוס את שתי האמיתות העקרוניות שלו בחיבור המפורסם *על עקרון האוכלוסייה*: "ראשית, המזון נחוץ לקיומו של האדם. שנית, התשוקה בין המינים נחוצה, ותיוותר כמעט במצבה הנוכחי". למראית עין, כמוכח שהכול השתנה. ככומר פוריטני למדי, מלתוס לא יכול היה לדמיין את יכולתם המופלאה של אמצעי המניעה המודרניים להציע מנגנוני פיקוח נוחים על תוצרי התשוקה האנושית. וכמוכח התושייה המרשימה בהגדלת ייצור המזון חתרה תחת תחשיבי החקלאות התבוטנניים שלו.

אך עם זאת, נראה כי רשימת הייאוש שמייצר אכלוס יתר רק הופכת ארוכה יותר עם הזמן. ניתן לראותה בהיעלמות המזעזעת של מינים, העלייה בפליטות גזי החממה, התפוצצות הפליטים, המחסור במים, רעב, ובאופן כללי אי-נוחות אנושית וירידת איכות החיים. בשית הגלובלי, אלו המבטלים בקלילות את הפסימיזם של מלתוס ככל הנראה אינם מודעים למיליוני האנשים ברחבי כדור הארץ שמתים מדי שנה ממחלות הקשורות ברעב. בשנים האחרונות פיתחתי עניין מקצועי בסוגיית המדבור, התדלדלות הקרקע וביטחון תזונתי. כיום, נראה לי כי ישנם יותר מקומות מאשר אי פעם ברחבי העולם בהם תחזיתיו העגומות של מלתוס נראות מדויקות לחלוטין.

רעב ברחבי העולם נמצא, למרבה הצער, במגמת עלייה. ההערכות האחרונות של האו"ם מרווחות כי יותר מאחד מתוך ארבעה אנשים באפריקה סובל מתת-תזונה.<sup>5</sup> כמעט 10 מיליון נפשות מתות מדי שנה בשל מחלות הקשורות באי-ביטחון תזונתי או גוויעה ישירה מרעב.<sup>6</sup> כמוכח, שיפור היעילות במערכות חלוקת מזון יכול היה למנוע חלק ניכר מן הסבל הזה. הכישלון הכרוך בחלוקה לקויה זו הוא אות קלון קולקטיבי של הדור שלנו. אך זה נכון גם אם אנשים שכוחים אלו היו נולדים בחברות עם אוכלוסיות יציבות - רובם היו חיים.

זאת ועוד. ידידי האקולוג הידוע פול ארליך מדבר לעתים קרובות על "חוסר ליניאריות" של השפעות סביבתיות הקשורות לגידול אוכלוסין. גם כאשר הצמיחה הרמוגרפית ברחבי הפלנטה מאיטה, כל אדם שנוסף בעולם גורם ליותר נזק מאשר שבעת המיליארד שקדמו לו. ככל ששטחים פתוחים ובתי גידול

הנפכים נדירים יותר, ככל שמחסור במשאבי הטבע הופך חמור יותר, ייצור של אותה כמות מזון, אנרגיה, סיבים ואיכות חיים יגרום יותר ויותר לפגיעה ברורה לסביבה. הדבר נכון בפרט לגבי הסביבה בישראל.

אף אחד בישראל אינו הולך למות מרעב בעתיד הנראה לעין. אך ישנן שלל דרכים בהן המדינה הופכת ענייה יותר ככל שמספר הנפשות החיות בתוך גבולותיה מתרבה. ישנן גם הירידה באיכות החיים בדרכים, בבתי הספר, בבתי החולים, בבתי המשפט ובשוק הדיור הצפוף. רוכנו שואפים לכנות חברת מופת בארץ ישראל ולשמר את הסביבה שלנו, אך מפלס המים ממשיך לעלות והסלע ממשיך להתגלגל חזרה מטה.

זה לקח לי עשור נוסף, מחאה חברתית מסיבית וכהונה כיושב הראש של *מפלגת התנועה הירוקה*, מפלגה סביבתית חברתית, כדי להבין עד כמה המשבר החברתי של ישראל הוא חלק בלתי נפרד מאותם התהליכים. כשרוב העניים בישראל שייכים למשפחות גדולות, איך נוכל אפילו לחשוב על חיסול העוני מבלי לשים את הסוגיה העדינה של דמוגרפיה על השולחן? אם חינוך נועד תמיד לכישלון עם יותר מ-40 ילדים בכיתה, איך נוכל לדבר על מצוינות מבלי להתייחס למספר הכיתות הצפופות ההולך וגדל בבתי הספר.

ישנם הרבה מאוד אנשים חכמים שחיים בישראל. אך נראה שאנחנו סובלים מפיגור קולקטיבי. אנחנו ממשיכים לחשוב שאם האוכלוסייה רק תגדל מספיק, או אם רק נגדיל את מאגר הדיור או רק נבנה עוד כבישים, אז הכול יהיה בסדר. נהפוך הוא. הציטוט המופר של אלברט איינשטיין נראה הולם במיוחד כשמדברים על דינמיקות האוכלוסין בישראל: "לא נוכל לפתור בעיות על ידי שימוש באותה צורת החשיבה שיצרה אותן". אחת הדרכים בהן החשיבה שלנו צריכה להשתנות היא אופק הזמן. כמי שעמדו בפני רצף של משברים קיומיים מאז הקמת המדינה, קשה לישראלים לחשוב קדימה כמושגים של עשרים ושלושים שנה, ועוד פחות מכך כמושגים של מאות. גם קשה ליהודים ולערכים לחשוב על תכנון משפחה מבלי ליפול לרטוריקה של עימות לאומני. רק שבעים שנה אחרי השואה, קשה במיוחד לדבר על אסטרטגיות שמשמעותן הגבלת מספר היהודים. ויותר מדי ישראלים למדו בגיל צעיר שמי שמשנה את התנהלותו האישית בגלל מושג עמום של "טובת הכלל" - פראיר. אך החשיבה שלנו מוכרחה להשתנות. בראש ובראשונה, כתבתי את הספר הזה כדי לתת כתף לשינוי הזה.

כפרופסור למדיניות ציבורית, אני מעדיף באופן אישי ציטוט אחר, מופר פחות, של איינשטיין: "אם היתה לי שעה לפתור בעיה, הייתי מבלה 55 דקות במחשבה על הבעיה ו-5 דקות במחשבה על פתרונות". כשהחלטתי שהגיע הזמן לכתוב ספר על אכלוס-היתר בישראל, מעולם לא חילקתי בכוונה תחילה את הנושאים הרלוונטיים באופן המקדיש 91% מהטקסט לבעיה ו-9% לפתרונות. בדיעבד, הטקסט נחלק כך, מאחר שהיה לי ברור כי תשובות רציניות לחידת

האוכלוסין משמען ניסוח נכון של השאלות. מדובר במאמץ גדול יותר (ובוודאי מעניין יותר) מאשר דקלום מחדש של פתרונות, שרבים מהם, כגון העצמת נשים, ברורים מאליהם. זוהי הסיבה מדוע רבים מהפרקים הם בעלי אופי "היסטורי" מובהק. לא יכולתי לדמיין את מיפוי הדרך קדימה, מבלי להבין כיצד הגענו ל"בלגן" הנוכחי מלכתחילה. ובכל זאת, אם הקוראים יתמידו עד פרק 12, הם יקבלו גם כמה תשובות בנוגע למה ניתן לעשות. ויש הרבה דברים שחייבים לעשות.

כאופטימיסט חסרת־תקנה, אני גם יודע שישנם פתרונות. ישנן אינספור דוגמאות מוצלחות המדגימות תמורות מהירות בכוחות הדמוגרפיים, כאשר דרך החשיבה הנכונה פוגשת בממשלה עם היעדים והתמריצים הנכונים. בו בזמן, נסיבותיה של ישראל הן ייחודיות באופן חד־משמעי. אני מקווה שהספר מספר את סיפורה הדמוגרפי הנסתר והמרתק של המדינה באופן ברור, מדויק ואובייקטיבי, כך שהקורא ישוכנע כי הסוף הטוב אותו אני מדמיין אפשרי, אם רק באמת נבחר בו.

גילוי נאות בפני הקוראים: הספר כתוב כמחקר אקדמי עם מאות הערות שוליים ומראי מקום, יחד עם מחויבות אובססיבית כמעט לעיון, שיפוט וקבלת הערות מצד עמיתים למקצוע. אולם כאשר מזקקים אותו למהותו, הספר מיועד להיות פולמי. כלומר, מטרתו העברת ביקורת קשה על המצב והמדיניות הקיימת. הספר אינו מתקפה אנטי־ציונית או ניסיון כלשהו להכתים את הישגיהם של האנשים ההרואיים שהקדישו את חייהם לבניית המדינה שלי. להיפך: אני עדיין מונע על ידי אותה האהבה לארץ ולאנשיה - אותו אידיאל ציוני רדיקלי שהביא אותי לישראל לפני 36 שנים. ספר זה גם אינו מבקש להיות מתקפה על החברות החרדית או הברואית, ערכיהן ומנהגיהן, שעליהן ביקשתי לכתוב מתוך כבוד. עם זאת, אני מאמין כי שיעור הפריזון הגבוה הוא חלק הארי של הבעיה הדמוגרפית של ישראל, וכי יש לרסנו. הפתולוגיות המקומיות יחמירו אם האוכלוסייה תמשיך לגדול ללא הרף, ואני מבקר ללא היסוס אנשים ומדיניות המקרמים זאת.

מאחר שישראלים כה רבים אינם יכולים לראות עדיין כי "הארץ מלאה", אקדיש חלק ניכר מהספר לביסוסה של טענה זו. אני מקווה אפוא כי הספר יובן כ"אהבה קשוחה", כפי שנהוג לומר באנגלית. הצלחתה המרשימה של ישראל נובעת מיכולתה הזריזה לעבור לפרדיגמות ולנורמות חדשות בכל פעם שהמציאות משתנה. המדינה שוב אינה פרוכניציה המיושבת בדלילות. גם אנחנו יכולים להשתנות. בוודאי שאותה החברה שייצרה את מערכות כיפת ברזל עם טכנולוגיית מלחמת הכוכבים כדי לנטרל טילים, עשתה מהפכה בממברנות ההתפלה של מי הים וזעזעה את עולם הסטארט־אפ - יכולה לאמץ מדיניות דמוגרפית חכמה ואפקטיבית.

כיום, כשאני כותב מילים אלו, קרוב לתשעה מיליון נפשות כבר חיות בישראל. תחזיות דמוגרפיות מספרות לנו שניתן לצפות בעתיד הלא רחוק לחמישה־עשר מיליון. המומנטום הדמוגרפי הופך את התחזית הזו לבלתי נמנעת. אני כותב את הספר הזה בתקווה שהוא יסייע לישראלים, האוהבים את ארצם ואת ילדיהם, לשאול את עצמם ואת קובעי המדיניות את השאלה הפשוטה הבאה: "האם יש היגיון בלהגיע לשלושים מיליון?" עבורי, נראה שמדובר בשאלה רטורית. החיים בישראל הם טובים. ישנם תחומים רבים בהם אנו מתחילים אפילו להגיע לרמות של "פעמיים כי טוב". אך אי אפשר גם להתעלם מן הבעיות הרבות והקשות - בעיות שאנחנו יצרנו. נוכחות של עוד כמה מיליוני אנשים לא תקל עלינו לפתור אותן. להיפך: ייצוב רמת האוכלוסין הוא שיעשה זאת. אני כותב את הספר הזה בהקשרו של קונצנזוס לאומי שתמיד ראה את עצם קיומה של המדינה כמעין נס. החברה הישראלית לא תמיד אוהבת להודות שהיא אידיאליסטית, אך בפועל היא מוכיחה יום־יום שאכן מגמה אין משמעותה גורל. אני מקווה כי הספר יגרום לאנשים לאמץ צורת חשיבה חדשה, בת־קיימא, בנוגע לעתידה של ישראל ומה שאנו מוכרחים לעשות כדי להגיע לשם.

## הערות

1. Yossi Loya, *The Coral Reefs of Eilat - Past, Present and Future: Three Decades of Coral Community Structure Studies*, *Coral Health and Disease* (Ed. Eugen Rosenberg, Yossi Loya, ed. (Berlin: Springer, 2004)), 1-34 <http://www.tau.ac.il/lifesci/departments/zoology/members/loya/documents/157.pdf>.
2. אלון טל, הסביבה בישראל, משאבי טבע, משברים, מאבקים ומדיניות מראשות הציונות ועד המאה ה־21. (בני ברק, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2006), 577.
3. Yonathan Shaked, Amatzia Genin, *The Israel National Monitoring Program in the Northern Gulf of Aqaba* (Eilat, Interuniversity: Institute, Israel Ministry of Environmental Protection, 2014), 11-14. <http://www.sviva.gov.il/InfoServices/ReservoirInfo/DocLib2/Publications/P0701-P0800/P0751.pdf>.
4. Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population* (New York: Norton, 1976).
5. UN Food and Agriculture Organization, "The State of Food Insecurity in the World 2012", (Rome: FAO, 2013), <http://www.fao.org/docrep/016/i3027e/i3027e00.htm>.
6. R.E. Black, S.S. Morris and J. Bryce, "Where and why are 10 million children dying every year?" *Lancet*. 28 361 (2003): 226-234

## פרק 1: מבוא: מדברים על דמוגרפיה בישראל

"אנחנו יכולים להתחמק מן המציאות - אך לא נוכל להתחמק מן התוצאות של התחמקות מן המציאות".

איין רנד, אתיקה בזמננו, 1961

ב-1995 היה דן פרי, אז מנהל רשות שמורות הטבע,<sup>1</sup> מוכר רק למעטים מהביוורוקרטים הבכירים של מדינת ישראל. פרי הוא איש גבוה ומרשים עם זקן מלא, שאינו סובל מחוסר ביטחון עצמי. היתקלות אומללה במוקש קרקע ברמת הגולן במסגרת תכנון שבילים הוסיפה לו צליעה, המעצימה את התחושה כי מדובר בלוחם שבע-קרבות.<sup>2</sup> פרי, שהחל את דרכו כפקח וכמומחה להגנה על החי והצומח, התקדם בדרגות הארגון, המקצועיות והניהוליות בשל קולו הנבון, הכרור וחסר-הפשרות, הדובר בזכות שמירת טבע בישראל. איכויות אלו הן שהובילו אותו לכתוב במגזין טבע מקומי מאמר דעה בנוגע למתווה התכנוני: "ישראל 2020: תוכנית אב לישראל בשנות האלפיים", דעה ששמה קץ לאלמוניותו היחסית.

במאמר טען פרי כי:

כל הנחות התוכנית לגבי מספר תושבי מדינת ישראל בשנת 2020 ניוזנות אך ורק מנתוני קצב הריבוי הטבעי והעלייה הנוכחיים, והשלכתם על העתיד. אם נקודת המוצא היא שרטוט תרחישים רצויים בארצנו, אין מנוס מהתמודדות עם תרחיש נוסף, המניח שמספר האוכלוסין במדינת ישראל בשנת 2020 יהיה למשל 7.5 מיליון תושבים ולא 8.5 מיליון כהנחת מעצבי התוכנית. הנחה זו תצריך רק את הכפלת השטח הבנוי והמפותח בישראל ולא את שילוש, דבר שיגרום למהפך בתוכנית. על המתכננים מוטלת החובה להציע דרכים להורדת קצב הריבוי הטבעי בישראל מרמה של מדינות מתפתחות לרמה המקובלת במדינות מפותחות.

הוא מסכם באומרו כי:

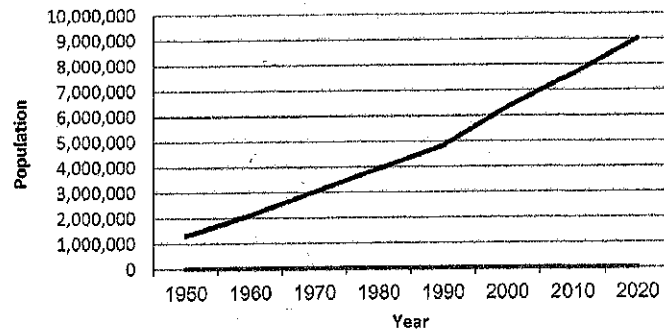
מהלך כולל שכזה משמעותו הכרה בעובדה שלרשותנו ארץ קטנה מאוד, המסוגלת לעמוד בעומס אנושי מוגבל. ככל שנגביר את העומס, נחמיר את היחס בין שטח לבין מספר המשתמשים בו... בימים אלה, כשהעולם כולו מכיר בעובדה שריבוי האוכלוסין הנו הבעיה המרכזית של המין האנושי, לא יכולה ישראל להתנהג כאילו אינה חלק ממנו.<sup>3</sup>

הבנתי שהפוליטיקאים ואני לא הולכים לחיות יחד בשלום".<sup>6</sup>  
 כמעט 20 שנה חלפו מאז שדן פרי נתן קול למה שאזרחים ישראלים רבים - ולא רק פעילי סביבה - חושבים. מאז, מעטים בממשל או בספרה הציבורית העזו לבטא בפומבי דעות דומות. זמן קצר לאחר הסערה שעורר, ביקש שר החקלאות דאז יעקב צור (ממפלגת העבודה), ראש המשרד הממונה על רשות הטבע, את התפטרותו של פרי, לכאורה ללא קשר ישיר למחלוקת הדמוגרפית. הוא קיבל אותה. במקומו של פרי מונה שייקה ארוז, בכיר לשעבר בצה"ל ללא ניסיון מקצועי קודם בשמירת טבע.<sup>7</sup>

בשני העשורים שחלפו מאז התפטר פרי ממשרתו צמחה אוכלוסיית ישראל בלמעלה מ-45%: בשנת 1995 חיו בישראל 5.5 מיליון איש, וב-2015 צמח המספר ליותר מ-8 מיליון. מספר זה משקף את הצמיחה השנתית הגדולה ביותר של האוכלוסייה, במספרים מוחלטים, מאז הקמת המדינה. ייתכן שאזרחי המדינה אינם בהכרח מודעים לשינוי מצטבר זה, אך מבקרים מזדמנים, המגיעים אחת לכמה זמן לישראל, שמים לב עד כמה צפופים הפכו החיים כאן. "אכלוס יתר" הוא אולי מושג המקושר לרוב עם פתולוגיות של עוני ומחסור במדינות מתפתחות, אך הוא משתייך כיום יותר ויותר לעניינה של ישראל, גם אם הוא נותר ככזה שנדון לעתים נדירות או שאינו מוכן במלואו. איכות החיים, כמעט ככל תחום, בוודאי איכות הסביבה, מושפעת באופן יסודי מעקבותיהם של האנשים הרבים הממלאים ארץ עתיקה זו.

מגמותיה הדמוגרפיות של ישראל הן בין הדרמטיות ביותר בעולם: מאז הקמת המדינה לפני 68 שנים, אוכלוסייתה צמחה פי 9, ממיליון אחד ל-9 מיליון. תרשים 1 מציע תמונה ברורה לכוונתם של דמוגרפים כשהם מדברים על "צמיחה גיאומטרית".

Population in Israel, 1950-2020



תרשים 1: ישראל: מגמות אוכלוסייה, 1950-2020

כאשר החלה להתפשט השמועה כי דעה כזו הושמעה על ידי בכיר במגזר הציבורי, עלו מיד קריאות נרעשות למה שניתן לתארן רק כמשפט שדה. העיתון ידיעות אחרונות דיווח על קריאות מצד מספר פוליטיקאים בכירים להתפטרותו של פרי. יצחק לוי, שר החינוך באותה תקופה, זעם:

הדברים מוזעזעים ומקוממים. אי לנו אם נגיע למצב שנצטרך להקים את עמותת 'תנו לילדים להיוולד' או 'תנו לעולים לעלות', בגלל מייסונריות של חובבי טבע ונוף שאינם אוהבי אנוש ואשר מרוב עצים, לא רואים את האנשים.<sup>4</sup>

עבר זמן מה עד שהמהומה בתקשורת שככה. ד"ר יהושע שקרי, כיום המדען הראשי של רשות הטבע והגנים, זוכר בבירור את אירועי שנת 1995, השנה בה שב לישראל לאחר מספר שנים של מחקר באוניברסיטת סטנפורד.

באחד הערכים, הוא מספר, הוא הדליק בדרך מקרה את מכשיר הטלוויזיה: ואני זוכר בבירור שצפיתי בערוץ 2 - כשעזבתי לארצות הברית היה רק ערוץ טלוויזיה אחד. התוכנית נקראה 'פופוליטיקה', תוכנית אירוח מובילה בנושאי פוליטיקה. דמיין כמה הייתי מופתע לראות בשידור חי את דן פרי, מנהל רשות שמורות הטבע, בעימות עם חבר הכנסת יצחק לוי, מי שעתיד להתמנות לשר החינוך. הנושא היה דמוגרפיה, והנה דן פרי אומר שהוא חושב שהגיע הזמן לדיון ציבורי על מספר האנשים שאנו רוצים שיחיו בישראל. לוי היה עוין מאוד ואמר שכל משרת ציבור שיש לו את החוצפה לדבר על מכסות אוכלוסייה בעידן שלאחר השואה צריך לאבד את משרתו. מאז, אני תמיד אומר לתלמידים שלי שאכלוס יתר הוא אולי נושא חשוב, אבל הוא גם נושא שאסור לדבר עליו.<sup>5</sup>

כיום אוחז דן פרי בקריירה שנייה כמתכנן סביבתי, ובעוד שזקנו האפיר כולו, דעותיו לא התרככו כהוא זה: "האתגר הדמוגרפי כיום במזרח התיכון הוא לא מצרים או סוריה, אלא ישראל. פצצת האוכלוסין של מצרים מותירה אותה לחלוטין ללא תקווה. פשוט אין להם את המשאבים לתמוך בעצמם בכבוד. מצבנו שונה. ישראל עדיין יכולה לתמוך בעצמה, אבל הדבר מגיע עם מחיר, והמחיר הוא מערכות הטבע שלנו. אז, ב-1995, אמרתי משהו פשוט מאוד שלא השתנה: קיים קשר בין מספר האנשים בישראל ומספר חיות הבר. ככל שהראשון גדל, כך האחרון קטן. בהתחשב בקצב הפיתוח, אנו יוצרים לאט לאט איים - כל שמורה היא אי בפני עצמה. ואנו יודעים מביוגיאוגרפיה של איים שככל שהאי קטן, כך פוחת מספר המינים. זו אינה אמירה תיאורטית. לפני 30 שנה התחלתי לומר כי אם שמירת הטבע תמשיך לנקוט גישה של 'הגנת טבע', שמורות הטבע יהיו מעט יותר מאשר עציצי פרחים. לא היתה לי שום בעיה לומר זאת בכל פורום מקצועי או בכנסים מקצועיים. זה היה הזמן שבו גם



המספרים המוצגים בתרשים מס' 1 משקפים את ההשפעה המשולבת של ההגירה הגדולה שהגיעה למדינה בין 1948 ל-2000, ושיעורי הילודה הגבוהים. שיעור הגידול כולט במיוחד בהשוואה למדינות המערביות, בהן שיעור הפרייה הכולל (Total Fertility Rate) הוא רק 1.6 ילדים למשפחה. בהשוואה, שיעור הפרייה הכולל של ישראל מוערך בשנת 2014 בכ-3.0% הנה נתונים נוספים המאירים את הבעיה: ליותר מ-76% מהנשים הישראליות בין הגילים 45-50 - הגיל בו רוב הנשים מפסיקות להביא ילדים לעולם - יש שני ילדים או יותר, בעוד שבארצות הברית לשם השוואה השיעור הוא 63%, ובאיטליה ובמערב גרמניה - רק 51%; כמו כן ליותר מ-60% מהנשים הישראליות 3 ילדים או יותר. גם שיעור הנישואין בישראל (נתון עם זיקה למדד הפרייה הכולל), הוא יוצא דופן מבין המדינות המערביות: אם בניו זילנד רק 59% מהנשים נשואות,<sup>10</sup> הרי שבאשראי כ-90% מהנשים נישואות, ול-20% מאלו שאינן נישואות יש ילדים. עמידות מוסד הנישואין היא תופעה ברוכה בהחלט, אך יש לכך השלכות דמוגרפיות.

במהלך 68 שנותיה השתנתה המדינה ממרחב המיושב בדלילות לאומה המערבית הצפופה ביותר עלי אדמות. צפיפות האוכלוסין בישראל זינקה מ-43 נפשות לקילומטר רבוע ב-1948, ל-347 ב-2011.<sup>11</sup> משמעותו של המספר היא כי ישראל היא בממוצע 1,000% צפופה יותר מאשר מדינות OECD אחרות.<sup>12</sup> אך גם מספרים אלו ממחישים בקושי את המציאות האמיתית עמה מתמודדים רוב הישראלים. חשבו על הדבר הבא: למרות שאדמות הנגב מהוות כ-60% משטח ישראל ולמרות שאזור באר שבע הוא למעשה מרכזה הגיאוגרפי של מדינת ישראל, הרי מספר נמוך יחסית של אנשים חי שם. המשמעות המספרית היא כי, נכון לשנת 2012, בשטחים הנמצאים בלבה של המדינה ישנה צפיפות של 1,463 נפשות/קמ"ר, ובאזור תל אביב רבתי ישנו מספר מדהים עוד יותר וגבוה בהרבה: 7,522 נפשות/קמ"ר. בעיני אנשים רבים בישראל מספרים אלו מייצגים בעיה אקוטית, אך הם חוששים לדבר עליה.

מסיבות רבות הישראלים אינם חשים בנוח לבקר את העלייה המדהימה במספריהם. סיבה מרכזית אחת היא הנטייה התרבותית החיובית המקובלת כלפי משפחות גדולות. במדינה בה יש חיכוך רב בין חילונים לדתיים ובין המיעוט הערבי לרוב היהודי, דחף יסודי לפרייה מהווה לכאורה ערך משותף. הציוני האלוהי הראשון בתורה קורא לכל בני האדם "פרו ורבו ומלאו את הארץ" (בראשית א, כח). המסורת היהודית מציגה ציפייה זו לא רק כמחויבות אישית אלא גם כמשימה קולקטיבית.<sup>13</sup> גם אם היהודים "חתכו פינות" פה ושם עם מצוות רבות, הרי שזו המצווה האחת שבאופן היסטורי תמיד נלקחה ברצינות. נטייה תרבותית למשפחות גדולות נפוצה כיום בכלל החברה הישראלית, ולא מעט משפחות יהודיות חילוניות לכל דבר מביאות לעולם ארבעה ילדים ויותר.<sup>14</sup>

הכיוון העברי למשפחות בעלות מספר גדול של ילדים מבטא תפיסה חיובית זו: "משפחות ברוכות ילדים". בנוסף, גם המילה העברית עבור מהגר יהודי, "עולה", מדגישה את היוקרה שהשפה מעניקה לחדשים שזה מקרוב באו. מכאן, שצמיחה דמוגרפית - הן באמצעות שיעורי פרייה גבוהים והן באמצעות הגירה חיובית - נתפסת כדבר רצוי מאוד במציאות היהודית-ישראלית של ימינו.

בנוסף, זה למעלה ממאה שנים, ממהרת גם אוכלוסייתה הערבית-מוסלמית של פלשתינה/ישראל לצמוח. במהלך 30 השנים של המנדט הבריטי, האוכלוסייה המוסלמית של פלשתינה יותר מהכפילה את עצמה, מחצי מיליון ל-1.1 מיליון.<sup>15</sup> בעוד שהגירה מארצות ערביות סובבות תרמה ללא ספק לצמיחה שנתית יוצאת מן הכלל זו (למעלה מ-2% בשנה),<sup>16</sup> הרי שגם גודל משפחה גרעינית של כ-6 נפשות בממוצע<sup>17</sup> היווה גורם תורם חיוני. עם ההסתגלות למעמדם כמיעוט במדינת ישראל, משפחות פלסטיניות-מוסלמיות גדולות עוד יותר הפכו לגורמה. במהלך שנות ה-60 וה-70, מספר הילדים הממוצע של משפחה מוסלמית-ישראלית לא פחת מתשעה.<sup>18</sup>

מכאן שבמסגרתה של הטיה תרבותית נפוצה זו מספר גבוה יותר של נפשות - הן היהודיות והן מוסלמיות - נתפס לרוב לא כבעיה, אלא כניצחון. לאור זאת, הקריאה הנדירה לבחון מחדש את יתרונותיה של צמיחת האוכלוסין המואצת מתקבלת על ידי רוב הישראלים בתערובת של תמיחה ותרעומת. ואכן, כותבות פמיניסטיות מציינות את הציפייה המחניקה לאמהות הרודפת נשים שאינן יכולות או אינן מעוניינות להפוך לאמהות.<sup>19</sup> רותי גור, ממייסדות תנועת הנשים בישראל, מסבירה כי נשים ישראליות הבוחרות שלא ללדת נאלצות להתמודד עם חברה תוקפנית, בה גם הגורמים הסובלנים באופן יחסי יניחו כי משהו בהכרח אינו בסדר עם אישה הבוחרת שלא ללדת, ויביטו בה ברחמים.<sup>20</sup>

גורם מרתיע נוסף הוא עוצמת ההתקפות שחווה כל מי שמעז לקרוא תיגר על עיקרון מרכזי זה בסולם הערכים של החברה בישראל. זהותה הלאומית-יהודית של ישראל, כלכלתה והמשימה האידיאולוגית שלשמה הוקמה, מבוססות כולן על מחויבות מלאה לצמיחה דמוגרפית יהודית מקסימלית. בפועל, תפיסתן של כל המפלגות הציוניות מאז ראשיתה של הציונות היא "מה שיותר יהודים בישראל, יותר טוב".<sup>21</sup> ישנה סובלנות מועטה לאלו המעזים לתהות בדבר מידת התבונה הכרוכה בעמדה זו. דוגמה אופיינית אחת היא המקרה של הפוליטיקאי יוסי ביילין ממפלגת העבודה, שהצהיר בריאיון בשנת 2000 במסגרת תפקידו אז כשר המשפטים כי משפחות גדולות מהוות נטל על החברה, ואף גורמות לילדיהן מצוקה, קשיים ואפליה. הוא אמר כי "אין קשר בין ברכת ילדים לבין מספרם. משפחות מרובות ילדים הן לא בהכרח ברוכות ילדים". ביילין נענש על כך במהירות.<sup>22</sup> תגובות נגד קשות הגיעו מכל קצוות הקשת הפוליטית בישראל, מדרוים דרך מזרחים ועד לחרדים, כולן תקפו את ה"אליטיזם" של ביילין

וקראו להתפטרותו.

המוקש הדמוגרפי טמון בכל פינה של המפה הפוליטית הישראלית. ב-2014, במהלך סיור בנגב, ציין שר החקלאות ממפלגת "ישראל ביתנו" יאיר שמיר, "שצריך לטפל בתופעת ריבוי הנשים אצל הבדואים ולפעול לצמצום הילודה במגזר". התגובות הזועמות רמזו, בין היתר, למניעים גזעניים.<sup>23</sup> לאור זאת ניתן להבין את עצתו של הגיאוגרף ומומחה האוכלוסין פרופ' אמנון סופר לכל מי שרוצה לדבר על מדיניות דמוגרפיה מקומית באופן פתוח כי עליו להיות מוכן לגינוי בוזומנית הן כ"אנטי-ציוני" מצד קבוצות הימין של ישראל והן כ"פשיסט" מצד קבוצות השמאל.<sup>24</sup>

גם זיכרון השואה המרחף עדיין כטראומה קולקטיבית מהווה גורם חשוב. נכון לשנת 2015, העריך מפקד אוכלוסין של העם היהודי כי ישנם כ-14.3 מיליון יהודים ברחבי העולם.<sup>25</sup> אולם, עם הגדרה ליברלית בסוגיית "מיהו יהודי", אפשר להוסיף לפחות מיליון יהודים, ואף יותר, בעיקר בארה"ב. מספר זה עדיין נמוך קצת מההערכה בדבר 16.5 מיליון היהודים שחיו בעולם בשנת 1939, טרם החלו הנאצים במאמצייהם המתמשכים להשמדת העם היהודי. בשנת 1945 הוערך כי שרדו לא יותר מ-11 מיליון יהודים.<sup>26</sup> בקרוב מאוד, כתוצאה מתנופה דמוגרפית בלבד, משימת מילוי שורות הנספים תסתיים. ובכל זאת ישנם פעילי סביבה יהודים מובילים החשים כי אין להחיל את הכללים הרגילים בדבר קיימות ואיפוק דמוגרפי בהתייחס למקרה היהודי, לכל הפחות עד שהמספרים ישונו למצבם שלפני מלחמת העולם השנייה.<sup>27</sup>

ניתן היה לצפות כי פעילי הסביבה בישראל יתאחדו סביב הסוגיה, אך בפועל רוב הארגונים הירוקים בארץ נרתעים ממנה באופן כפייתי כמעט.<sup>28</sup> במקום לתמוך בטענה כי צמיחת האוכלוסין היא הגורם המרכזי לנזק האקולוגי הכבד, טוענים קולות רבים בקהילה הסביבתית של ישראל כי הגורם המרכזי לנזק זה הוא דווקא העלייה בצריכה. ההסבר להימנעות זו טמון בעובדה שרוב המשפחות מרוכות הילדים בישראל שייכות למגזרים מוחלשים בחברה (כגון האוכלוסייה הבדואית או החרדית). דיון בקשר שבין ילודה ובין איכות חיים עלול להיות פס כביקורת על מגזרים אלו, ביקורת הכרוכה באי-נוחות עמוקה עבור משכילים בעלי חוש צדק חברתי מפותח, הרואים זאת מחובתם לסייע למגזרים אלו. קידומו של הטיעון בדבר צריכת יתר מהווה מוצא תקין-פוליטי לפעילי הסביבה בישראל.

ביטוי לגישה זו ניתן למצוא אצל הפילוסוף הסביבתי אבנר דה-שליט מהאוניברסיטה העברית, הטוען לעתים מזומנות כי משפחתו בת ארבע הנפשות מותירה טביעת-רגל סביבתית גדולה מזו של משפחה דתית נצרכת בת ארבע-עשרה נפשות. הוא כותב: "לא ניתן להכחיש כי התיאוריה המוצעת על ידי לובי האוכלוסייה סבירה במובן האריתמטי... עם זאת, בעוד שהמתמטיקה מדויקת, הרי שהסוציולוגיה שגויה. לאור זאת אבקש לטעון כי השפעתם של בני האדם

על הסביבה היא תולדה של שלושה פרמטרים, כשהפחות מביניהם הוא גודלה של האוכלוסייה".<sup>29</sup> בפרט, מציע דה-שליט כי גזענות היא הסיבה האמיתית לכך שפעילי סביבה תומכים במדיניות של יציבות דמוגרפית וכי "ניתן לטעון כי בהלת האוכלוסין היא בעיקרה סלידה מ- ואי-חזיבה כלפי- 'האחר' שתרכותו שונה".<sup>30</sup>

ד"ר יעקב גארב, חבר סגל מאוניברסיטת בן גוריון המתמחה בסוגיות של סביבה וחברה, מציע עמדה נחרצת פחות אך עדיין מודאגת לגבי הקונפליקטים הפוליטיים המפעפים בלב הדין הדמוגרפי בישראל: "קריאה פשטנית כי יש יותר מדי אנשים" עלולה להיות דגל מסוכן להניף באזור רווי במתחים אתניים ודתיים". הוא טוען כי צמיחה דמוגרפית היא "רק גורם תורם אחד להשפעות סביבתיות שאינן בנות-קיימא, אשר נגרמות במידה רבה על ידי צריכה... ברם, בטווח הקצר והבינוני: אורח חיים עם צריכה גבוהה ופריין נמוך עלול לפגוע באותה מידה שפוגעים אורח חיים עם צריכה נמוכה ופריין גבוה... בתחומים חשובים רבים, עלייה בהשפעות הסביבתיות במהלך 50 השנים הבאות עלולה להיות תוצאה של טכנולוגיה ואורח חיים".<sup>31</sup> בנייתה של דילמה כוזבת בין הצורך בצמצום הצריכה ובין המאמצים לצמצום צמיחת האוכלוסייה אינה מובילה לשום פתרון; ברור ששתיהן פעולות חשובות מאין כמותן, כל אחת בזכות עצמה,<sup>32</sup> אך היא מונעת את הקושי ו"האמת המטרידה" הכרוכים בשיח הדמוגרפי.

בנוסף, ישנם גם מספר פעילי סביבה הרואים את הדיונים סביב דמוגרפיה כטעות טקטית. עמדה זו מזהה דווקא מגמות מעוררות של צמצום הילודה וטוונת לאורן, במידה רבה של אופטימיזם נוסח פוליאנה, כי אין צורך בהתערבות מכוונת וישירה בנושא. יתרה מזו, טוענים המצדדים בעמדה זו, דיון ציבורי פתוח סביב מדיניות דמוגרפיה עלול להפוך לבומדנג, מאחר שהוא בהכרח יצבע את מה שהיה עד אותו רגע החלטה אישית בלבד בנוגע לתכנון המשפחה כחלק מדיון פוליטי מקטב. מכאן, שהוא עלול להוביל לנסיגה בהתקדמות בקרב הקבוצות הנוטות לשיעורי לידה גבוהים.<sup>33</sup> עמדתם היא כי אם אכן ניגשים לסוגיה, הרי שיש לעשות זאת באופן עקיף עד כמה שניתן.<sup>34</sup> אך האמת היא כי ישראל נמצאת במשבר חברתי וסביבתי שהוא ברובו תולדה של מספריה הצומחים בהתמדה. הצמיחה הדמוגרפית המהירה מחמירה את העוני ואי-השוויון, שהגיעו לאחרונה לממדים חסרי-תקדים בישראל. נתונים מראים כי המנבא האמין ביותר של עוני בישראל הוא גודל המשפחה הגרעינית. כיתות לימוד צפופות, בתי חולים צפופים, כבישים צפופים ובתי משפט צפופים הם כולם ביטויים לתשתית הקורסת תחת קצב הדרושה הגדל. בצדק דורשת המחאה הציבורית שינוי, ומשרדי ממשלה נאבקים להציע פתרונות שונים. ואכן, ישנם מקרים רבים בהם המדינה יכולה בסופו של דבר להדביק ולסגור את פער

התשתית. אך עם זאת, ישנם גם מקרים רבים מאוד בהם לא ניתן כלל לתקן את הפער המצטבר. כמו כן, במקרים רבים הנוק שנגרם בינתיים הוא בלתי נסבל. כיום, רוב האינדיקטורים הסביבתיים הבסיסיים מראים כי בישראל ריכוזים גבוהים של זיהום, התדלדלות במשאבים טבעיים והתמוטטות של המגוון הביולוגי - הקשורים כולם ישירות ללחצי אוכלוסייה. נתונים מאשרים כי הארץ הקטנה הזו, שהיא כמחצית גודלה של קוסטה ריקה, מתקשה יותר ויותר לתמוך במספרים הגדלים של האנשים הגרים בה. כך, למשל, מגדלת כיום ישראל פחות ממחצית הקלוריות הנדרשות כדי להזין את אוזרחיה;<sup>35</sup> המשאבים הטבעיים, ממי התהום ועד לים המלח, ואפילו החול לכרייה לצורכי בניית כבישים או דירות, מדולדלים וזועקים כי הגיעו לגבול כושר הנשיאה שלהם; נראה כי ההזדחלות המתמשכת של בני האדם אל תוך שטחי בתי הגידול פגעה באופן בלתי הפיך באוכלוסיית היונקים, הזוחלים והדו-חיים הייחודית של הארץ; במהלך שעות העומס בכבישים "נוסעים" הנהגים במהירות ממוצעת של כ-7 קמ"ש בשעה, בעלות משוערת למדינה של כ-20 מיליארד שקל בשנה;<sup>36</sup> ומספר גדל של קונפליקטים סביבתיים כוללים דינמיקה של התקרבות פיזית של אוכלוסייה מתרחבת אל מטרדים, מפגעים וסכנות סביבתיות מגוונות.<sup>37</sup> במילים אחרות, ככל שישנם יותר ויותר אנשים, כך ישנו יותר ויותר פיתוח, פיתוח המגיע עם מחיר: הצפיפות עצמה, הפוגעת באיכות החיים ובאיכות הסביבה.

הנוק לנוף, למשאבי הטבע ולאווירה הכללית הוא בעל השלכות שהן הרבה מעבר לגבולותיה של ישראל בלבד. חשוב לזכור כי ישראל אינה מדינה רגילה, אלא כזו הנחשבת לקדושה בעיני מיליארדי אנשים ברחבי העולם. לא רק אזרחי ישראל מאבדים משהו משמעותי כאשר אספלט וכטון מוחקים לאטם את הנוף שנתן השראה לנביאים ולצלילנים במשך למעלה מאלף שנה.

אך אולי הבעיה החמורה מכול היא שההשמדה רק החלה. אחת המטאפורות המרכזיות בה עושים שימוש אלו התומכים באוכלוסייה בת-קיימא כדי לגרום לאנשים לחשוב על צמיחה מעריכית, היא של הפיזיקאי המנוח, אלברט ברטלט מאוניברסיטת קולורדו. את התרגיל המחשבתי הבא הציג ברטלט עצמו כ-1,700 פעמים לקהלים שונים ברחבי העולם.<sup>38</sup> "דמיינו זן בקטריות המכפיל עצמו מדי 60 שניות", פונה ברטלט לקהל, "וכעת הגיחו בקטריה יחידה מזן זה בבקבוק חתום בשעה 11:00. בקצב הכפלה של כל דקה, יתמלא נפח הבקבוק כולו תוך שעה". לאחר הצגת נתוני הפתיחה הוא שואל: "באיזו שעה התמלא הבקבוק עד מחציתו?" התשובה האינטואיטיבית של רבים היא 11:30, אך זו אינה התשובה הנכונה: התשובה הנכונה היא כמובן 11:59, דקה לפני שהבקבוק מתמלא לחלוטין. זהו הבסיס. השאלה הבאה מטרידה בהרבה: "באיזה שלב מתחילות הבקטריות להבין שעומד להיגמר להן המרחב?" מאחר שרובנו איננו נוטים לבלות זמן רב מדי במחשבה על העתיד, סביר שנתחיל לתהות בדבר המרחב

בבקבוק ככל הנראה בסביבות 11:58, כאשר 25% מהבקבוק מלא. אך זוהי נקודת זמן מאוחרת מכדי לנקוט צעדים כלשהם לייצובה של האוכלוסייה. וכאן מתחילה הבעיה: אין זה סביר כי אפילו הבקטריה הנבואית ביותר תבין כי הזן נמצא בבעיה ב-11:55 - כאשר רק 3% מהבקבוק מלא (ו-97% משווע לפיתוח) - מה שיכול היה להותיר די זמן להתמודד עם העתיד לבוא רק בעוד מספר דקות!<sup>39</sup>

ההשוואה לדמוגרפיה הישראלית ברורה מאליה. פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה מהאוניברסיטה העברית עוקב אחרי מגמות דמוגרפיות בישראל ובעולם היהודי זה כמעט 50 שנה, ותחזיותיו מאשרות את דו"חות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. לטענתו, גם אם כבאורח פלא משפחות יעברו בן לילה לשיעור פריון "תחלופה בין דורית" בלבד, לידה של ילד אחד עבור הורה אחד, הרי שגילם הצעיר של הישראלים (תודות לשיעורי ילודה גבוהים קודמים) יוכל לכך שאוכלוסיית ישראל עדיין תוכפל.<sup>40</sup> ואכן, עשר שנים לאחר מודלי האוכלוסייה המורכבים שהציג בשנת 2003, הוא עומד מאחורי התחזיות שלו המראות תסריט שמרני של כ-23 מיליון יהודים ופולסטינים בישראל עד שנת 2050. תסריט חמור יותר, וסביר יותר, מציע כי המספרים יוכלו להגיע גם עד 36 מיליון איש.<sup>41</sup> על הישראלים להיות מודעים לעובדה כי תנופת צמיחת האוכלוסייה הקיימת, בפני עצמה, משמעה כי צפיפות האוכלוסין של ימינו תוכפל בקרוב. מכאן, שיש לשקול מחדש את ההיגיון מאחורי מדיניות המקדמת ילודה.

הספר הגוכחי מבקש לתת מענה לשאלה שדן פרי דחק בחברה להתמודד עמה לפני שני עשורים: מה צריכים להיות יעדיה הדמוגרפיים של ישראל ואיזו מדיניות ציבורית צריך כדי להשיגם? הספר טוען כי בעוד שישראל עשתה מאמצים מרשימים לסייע לאוכלוסייתה הגדלה, הרי שההתרחבות הדמוגרפית הקיימת, בסופו של דבר, אינה בת-קיימא. הן קצב הצמיחה הדמוגרפית והן הלחצים האבסולוטיים שהיא יוצרת מובילות לפתולוגיות חברתיות ממאירות והשפעות סביבתיות חריגות. הגיע הזמן להערכה מנותקת רגשית של המדיניות הדמוגרפית של ישראל. הגיע הזמן לענות על כמה שאלות קשות.

לאור זאת, הפרקים הבאים של הספר ידונו בהשלכותיה של האוכלוסייה המתרחבת במהירות של ישראל. אילו גורמים ותוכניות מדיניות האיצו את הצמיחה הדמוגרפית ומהן הדינמיקות מאחורי שיעור הפוריות הגבוה בקהילות השונות במדינה? אם האוכלוסייה אינה יכולה לצמוח לנצח, כיצד ניתן לקבוע את גודלה האופטימלי של האוכלוסייה בישראל? ומהם הלקחים שכדאי ללמוד מניסיון של מדינות אחרות ביישום מדיניות דמוגרפיה? כיצד משפיע מצב הנשים ומעמד האישה בישראל על החלטות בתחום תכנון המשפחה? הגיע הזמן לשאול אילו שינויים נחוצים כדי להביא את ישראל למסלול דמוגרפי שהוא

11. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "צפיפות האוכלוסייה לקמ"ר יבשתי(1), לפי מחוז ונפה" שנתון סטטיסטי לישראל, 2012, 2.14, (ירושלים, למ"ס, 2012), עמ' 130. [http://www.cbs.gov.il/shnaton63/st02\\_14.pdf](http://www.cbs.gov.il/shnaton63/st02_14.pdf)
12. Iris Hann, "Open Space in an Urban Society", in *Between Ruin and Restoration, An Environmental History of Israel*, Daniel Orenstein, D., Alon Tal, Char Miller, Editors, (Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2013), 146-167.
13. Michael Gold, *And Hannah Wept: Infertility, Adoption and the Jewish Couple*, (Philadelphia, Jewish Publication Society, 1988).
14. ורד לוי, "משפחות חילוניות, מבוססות ומרובות ילדים", הארץ 26 בדצמבר 2012 <http://www.haaretz.co.il/magazine/1.1894506>.
15. Sergio DellaPergola, "Demography in Israel/Palestine: Trends, Prospects, Policy Implications", *IUSSP XXIV General Population Conference*, Salvador de Bahia, (August 2001). [http://212.95.240.146/Brazil2001/s60/S64\\_02\\_dellapergola.pdf](http://212.95.240.146/Brazil2001/s60/S64_02_dellapergola.pdf).
16. Fred M. Gottheil, "The Smoking Gun: Arab Immigration into Palestine", 1922-1931, *Middle East Quarterly*. 10(1) (2003): 53-64.
17. *Palestine Royal Commission Report* (Peel Commission), Cmd. 5479 (London: Her Majesty's Stationery Office )HMSO, (July, 1937), 331. <http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/88A6BF6F1BD82405852574CD006C457F>.
18. Israel Central Bureau of Statistics, *The Arab Population in Israel*, (November, 2002), 6, <http://www.cbs.gov.il/statistical/arabju.pdf>.
19. Daphna Birenbaum-Carmeli, "Cheaper than a newcomer": on the social production of IVF policy in Israel," *Sociology of Health and Illness*, 26(7) (2004): 902.
20. דותי גור, ריאיון עם המחבר, חיפה, 26 ביוני 2013.
21. און וינקלר, מאחורי המספרים, דמוגרפיה פוליטית בישראל, (חיפה: קדרת חייקין לגאואסטרוגיה, אוניברסיטת חיפה, 2015), 296.
22. "שר המשפטים: משפחות מרובות ילדים - מעמסה על החברה", נענע, 9 באפריל 2000. <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=8144>.
23. מתי סיבר, "לטפל בילודה אצל הברואים", ידיעות אחרונות (29 בספטמבר 2014), 10.
24. ארנון סופר, ריאיון עם המחבר, חיפה, 3 ביוני 2013.
25. The Jewish People Policy Institute (JPPI), "Jewish People Demography, 2015" *Annual Assessment 2014-2015*, 5775, (Jerusalem, 2015): 116-117; Anshel Pfeffer, "Beating Hitler by Numbers," *Haaretz*, July 2, 2015, <http://www.haaretz.com/blogs/jerusalem-babylon/premium-1.664171>.
26. Sergio DellaPergola, *Jewish Demographic Policies, Population Trends and Options in Israel and in the Diaspora*, (Jerusalem: The Jewish People Policy Institute, 2011), 21, 56.
27. נייג'ל סוואג, מנהל ארגון "חזון", הודעה למחבר, 2013.
28. Daniel Orenstein, "Population Growth and Environmental Impact:

בר-קיימא.

אין זו הפתעה כי הפתולוגיה של אכלוסיה היתר בישראל היא סוגיה מורכבת במיוחד. היא מערכת כלכלה, נורמות דתיות, מסורות תרבותיות, קונפליקטים לאומיים, אי-שוויון מגדרי וכמובן פוליטיקה. בחברה רבת-תרבותית אין "סיפור" אחד בלבד המסביר מדוע לאנשים יש כל כך הרבה ילדים או מדוע יהודים בוחרים לעבור לישראל. כל הצעה למדיניות בנושא צריכה להיות מודעת ורגישה לערכים ולמורשת של המגורים השונים, ויש לנסות למנוע את הסתננותם של מתחים חברתיים, דעות קדומות וזדון לדיון הפוליטי והציבורי בנושא.

גם אם מורכבות הסוגיה הופכת כל הצעה לאסטרטגיה דמוגרפית חדשה לקוצנית במיוחד, הרי שאין הדבר אומר כי אין להתמודד עם הבעיה או כי אין פתרון בנמצא. הניסיון הבינלאומי בנושא מציע מבחר רחב של דרכים להתמודדות עם צמיחת אוכלוסין מהירה שהוכיחו עצמן כמוצלחות: מעצימות עבור נשים ומועילות לחברה ככללה. חברה דינמית ואינטליגנטית בהחלט יכולה להציל את עצמה מאסון דמוגרפי.

## הערות

1. עד שנת 1998 היו בישראל שתי רשויות נפרדות: "רשות שמורות הטבע" ו"רשות הגנים הלאומיים". "רשות הטבע והגנים" של ימינו היא תולדה של איחודן.
2. Alon Tal, *Pollution in a Promised Land, An Environmental History of Israel* (Berkeley: University of California Press, 2002), 181, 184.
3. דן פרי, "כופר בעיקר", טבע וארץ (ינואר, 1995).
4. יצחק בר-יוסף, "האם יש לצמצם את הילודה להגנת הטבע" ידיעות אחרונות, (ינואר, 1995).
5. יהושע שקדי, ריאיון עם המחבר, ירושלים, 9 במרץ 2015.
6. דן פרי, ריאיון עם המחבר, תל אביב, 13 ביולי 2013.
7. הודעה על מינוי מנכ"ל חדש לרשות שמורות הטבע התפרסמה בלקוט פרסומים, 4334, 21 בספטמבר 1995.
8. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "שיעורי פרייה, לפי גיל ודת", שנתון סטטיסטי לישראל, 2014, 13. [http://147.237.248.50/shnaton65/st03\\_13.pdf](http://147.237.248.50/shnaton65/st03_13.pdf).
9. Alma Cohen, Rajeev Dehejia, and Dmitri Romanov, "Financial Incentives and Fertility," *Review of Economics and Statistics*, 95 (1) (2013): 4.
10. University of Auckland, The New Zealand Attitudes and Values Study (Auckland, NZ, Department of Psychology, University of Auckland, 2013) <http://www.psych.auckland.ac.nz/en/about/our-research/research-groups/new-zealand--attitudes-and-values-study.html>.

## פרק 2: על זיהום, מחסור ולחצי אוכלוסין

"צריכת יתר ואכלוס יתר - עומדים מאחורי כל בעיה סביבתית שאיתה מתמודדים היום".

ז'אק קוסטו, חוקר ימי

## קצת שקט, בבקשה

לקצינים בכירים במשטרת ישראל שבחנו את התלונות הפליליות שהוגשו במהלך 2012 ציפתה הפתעה. התברר כי אחד מכל ארבעה ישראלים שהגישו תלונה רשמית בתחנת משטרה - התלונן על זיהום רעש. ככל שצפיפות האוכלוסין בערים ובעיירות בישראל גדלה יותר ויותר, ודיירים בבתים משותפים הצטופפו יותר ויותר, מספרים חסרי-תקדים של תושבים החליטו כי הרעש שעושים שכניהם הגיע לרמות שהיו לא רק בלתי נסבלות, אלא גם בלתי הוקיות. בכ-300,000 מקרים שלחה המשטרה ניירות לחקור את המהומה.<sup>1</sup> מספרים אלו הופכים מעניינים עוד יותר לאור העובדה כי באותה השנה היו גם יותר מפי 100 תלונות המבקשות טיפול בהפרעות רעש מאשר כאלו שהוגשו כנגד הבעיה הסביבתית הבאה המטרידה את הציבור: השלכת פסולת ברשות הרבים.

רעש דווג תמיד על ידי הישראלים כבעיה הסביבתית המטרידה ביותר,<sup>2</sup> אך ממדי אי-הנוחות החדשים הם חסרי-תקדים. "המשטרה לבדה לא תוכל לעמוד בעומס כי יש עליה נטל עצום", הסביר השר לביטחון פנים יצחק אהרונוביץ' תוך התנצלות על מה שנראה כאוזלת-ידי של אוכפי-החוק. "הסיור המשטרתית לא מצליח להגיע לכל קריאה ואזרחים פשוט סובלים".<sup>3</sup>

עונתיות, כך נראה, מציעה תוכנה חשובה להבנת התופעה. מתברר כי "מגפת" זיהום הרעש מגיעה לשיאה בין החודשים מאי עד אוקטובר. אלו חודשים חמים, בהם החלונות פתוחים ללכוד משבי-רוח מזדמנים וילדים נמצאים בחופשה. חסרי מנוחה משהות בתוך כותלי הדירות הצפופות, זורמים כולם אל המדרכות והרחובות, גם בשעות המנוחה.

בנוסף, מחקרים שנערכו בישראל מצביעים על קשר בין תדירות החשיפה לרעש נתון, לבין המידה שבה הרעש נתפס כ"מפריע".<sup>4</sup> זיהום רעש הוא אחת התוצאות הצפויות מתנאי הצפיפות, שהפכו למאפיין מרכזי של החיים בישראל המודרנית.

Ideology and Academic Discourse in Israel," *Population and Environment*, 26(1) (2004): 53.

Avner de-Shalit, "Sustainability and Population Policies, Myths, Truths and Half-Baked Ideas," in *Global Sustainable Development in the Twenty-first Century*, ed. Keekok Lee, Desmond McNeill and Alan Holland (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000), 188-199 at 189.

שם, 195.

Yaakov Garb, "Population Dynamics and Sustainability in the Israeli Context, Navigating between demographic warfare and Malthusianism", *Paths to Sustainability, Shadow Report to the Government of Israel's Assessment of Progress in Implementing Agenda 21*, (Tel Aviv: Heschel Center, 2002), 201-222.

אלון טל, "שתי צלעות המלבן - התנועה הסביבתית ופיצוץ אוכלוסין", *אקולוגיה וסביבה* 12, 2012, 272-269.

אילון שוורץ, ריאיון עם המחבר, תל אביב, 2 ביוני 2013.

Garb, *Population Dynamics and Sustainability*, 222.

משרד החקלאות ופיתוח הכפר, התוכנית הלאומית לחקלאות ולכפר בישראל, מסמך מדיניות תכנון, מצגת למועצה הארצית לתכנון ובנייה, יוני 2013, [http://www.moag.gov.il/agri/Files/tochnit\\_leumit\\_lahaklaut.pdf](http://www.moag.gov.il/agri/Files/tochnit_leumit_lahaklaut.pdf).

Avi Bar-Eli, "Traffic jams cost Israel NIS 20 billion a year," *HaAretz*, October 7, 2010. <http://www.haaretz.com/print-edition/business/traffic-jams-cost-israel-nis-20-billion-a-year-1.317606>.

Eran Feitelson, "Malicious Siting or Unrecognized Processes? A Spatio-Temporal Analysis of Environmental Conflicts in Tel Aviv," *Urban Studies* 38 (2001): 1143-1159.

Walter Youngquist, "An obituary of Albert A. Bartlett 1923-2013," *Population Matters*, 24, (February, 2014), 16, <http://populationmatters.org/magazine/0214.pdf>.

הרצאתו הקלאסית של פרופ' ברטלט הוקלטה ונמצאת ב: [youtube.com/watch?v=2BXiy7M7Vr8](http://www.youtube.com/watch?v=2BXiy7M7Vr8).

פרגולה, ריאיון עם המחבר, ירושלים, 3 ביולי 2013. ראו גם, ארי פלטיאל, מישל ספולקר, אירינה קורנילנקו, מרטין מלדונרו, *תחויות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009-2059 ירושלים, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה*, 2011, [https://zm08.pobox.stanford.edu/service/home/~/?auth=co&loc=en\\_US&id=42385&part=2&view=htm](https://zm08.pobox.stanford.edu/service/home/~/?auth=co&loc=en_US&id=42385&part=2&view=htm).

Sergio DellaPergola, "Demographic Trends in Israel and Palestine: Prospects and Policy Implications," *American Jewish Yearbook*, 103 (2003): 3-68, at 37.

## פרק 10: כושר נשיאה – עבר והווה

אם לא נבלום את צמיחת האוכלוסייה באמצעות צדק וחמלה, הדבר ייעשה עבורנו על ידי הטבע, באלימות וללא רחמים – ואנו נותר אחרינו עולם חרב...

הנרי קנדל, יושב ראש האגודה של מדענים מודאגים

כמה אנשים יכולים לחיות בארץ ישראל? כמה אנשים צדיקים לחיות בארץ ישראל? השאלה הראשונה עומדת במוקד הפרק הנוכחי. הפרק שאחריו בוחן את השאלה השנייה. בשני המקרים, התשובה תלויה בקריטריונים ובערכים אישיים. ישנם, כמובן, מדדים אובייקטיביים כדי לסייע במתן תשובה לתהיות סובייקטיביות מסוג זה, שהן במהותן איריאולוגיות. בסופו של דבר, זה לא משנה איזה קריטריון מועדף: מגיעים לגבול וקיימות מוגבלת.

ספר בראשית (א, כח) מצווה על בני האדם לפרות ולרבות ולמלא את הארץ. הניסוח "וּמָלְאוּ אֶת-הָאָרֶץ" מרמז שניתן למלא את הארץ ולהגיע לקיבולת מקסימלית. בתיאוריה, מגיע זמן בו המשימה תושלם והאוכלוסייה האנושית צריכה להפסיק לגדול. אבל אין תקן מקראי ברור המבהיר מהו כושר הנשיאה של הארץ או כיצד ניתן למדוד אותה.<sup>1</sup>

אקולוגיה היתה הדיסציפלינה הראשונה שתרגמה את הרעיון הכללי בדבר כושר נשיאה מרעיון מופשט מעורפל לחישובים כמותיים. אקולוגים מגדירים כושר נשיאה כמספר הגדול ביותר של אורגניזמים בהם סביבה נתונה יכולה להכיל מבלי לפגוע ביכולתה לתמוך באותו גודל אוכלוסייה של אותם המינים בעתיד.<sup>2</sup> בדרך כלל, מין יגדיל את מספריו בעקומת צמיחה מוערכת עד שהמשאבים הזמינים יתדלדלו. ברגע שיגיעו אל הגבול העליון של אספקת המזון האוכלוסייה תתייצב.<sup>3</sup> בנקודה זו שיעורי הילודה ושיעורי התמותה יתאזנו. במשוואות המייצגות את מערכת היחסים הזו, "כושר נשיאה" מסומן באות K.<sup>4</sup>

אנשים עושים שימוש במשאבים בדרכים שונות. אם חברה חורגת מאמצעיה אם לאו – הרבר תלוי בשאלה אם החברה עשירה או לא, ראוותנית או צנועה, פורנית או חסכנית, יעילה או בזבזנית טכנולוגית. הוא גם תלוי בכמה החברה מודעת ומחויבת לצרכים של מערכות אקולוגיות אחרות.<sup>5</sup> כך, לדוגמה, במדינה כגון בנגלדש, בה הדיאטה המקומית מבוססת בעיקר על אורז, שעועית, ירקות ופירות, משפחה יכולה להתקיים מחלקת אדמה שגודלה פחות מ-5 דונם. משפחה אמריקאית, שבממוצע אוכלת 123 קילוגרמים של בשר מדי שנה,

as a Solution to Israel's "Demographic Problem," *The Middle East Journal*, 67 (2) (2013): 185-205.

77. רן רגוני, "בנט: אין בעיה דמוגרפית בישראל; הפוריות אצל הערבים יורדת", גלובס, 21 ביוני, 2013, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000854533>.

78. Nir Hasson, "How many Palestinians actually live in the West Bank?" *Haaretz*, June 30, 2013, <http://www.haaretz.com/israel-news/premium-1.532703>.

79. Palestinian Central Bureau of Statistics, Population and Social Statistics Directorate (PSSD)

Demographic Statistics Department, "Comments on 'Arab Population in the West Bank and Gaza; the Million and a Half Person Gap,'" 2006. As quoted in Lustick, 2013.

80. פרופ' עוזי רבהן, ריאיון עם המחבר, 3 ביולי 2013. פרופ' ארנון סופר, ריאיון עם המחבר, 3 ביוני 2013, פרופ' סרג' דלה פרגולה, ריאיון עם המחבר, 3 ביולי 2013.

81. DellaPergola, "Correspondence", 11-12.

82. "Summary Final Results of 1997 Census" as reported in footnote 13 in Sergio DellaPergola, "Correspondence", *Azure Winter*, 2007, 22.

83. DellaPergola, "Correspondence", 4-22.

84. שם, 8.

85. Central Intelligence Agency, "Gaza", *World Factbook*, (last visited, January 5, 2014), <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gz.html>.

86. ישעיהו ליבוביץ, "שטחים" ידיעות אחרונות, אפריל, 1968, מצוטט ב: <https://nahalbm.wordpress.com/2011/03/08/%D7%A9%D7%98%D7%97%D7%99%D7%9D/>

87. מנאר חסן, "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה", מין מגדר ופוליטיקה (יזרעאלי ואח', עורכות), (בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד 1999), 294-267.

88. גטאס, ריאיון.

89. Sylvia Foa, "Battle of the Wombs, The Future's Numbers Game," *The Village Voice*, December 3, 2002, <http://www.villagevoice.com/2002-12-03/news/battle-of-the-wombs/>.

90. Ian Lustick, "What Counts is the Counting: Statistical Manipulation as a Solution to Israel's "Demographic Problem," *The Middle East Journal*, 67 (2) (2013): 185-205.

כרונית. באזורים העניים של אומות אלו, מחסור אקוטי במזון ובמים יגדיר את שגרת קיומם של יותר ויותר אנשים.

בארצות אחרות, שילוב של ראייה לטווח רחוק, רצון פוליטי והתפתחות תרבותית יוביל לפיקוח ולשליטה עצמית הנחוצים לייצובה של האוכלוסייה. החיים שם יהיו שונים מאוד. שגשוג כלכלי ונחוחות יחסית ימשיכו להוביל לתרבויות מגוונות ויצירתיות עם הפוטנציאל לחברות שוויוניות ונטולות עוני. תושבים במדינות אלו ייהנו מהשלווה הנובעת מייציבות. אנשים יוכלו ליהנות מן הנופים היפים יחד עם המערכות האקולוגיות בשטחים הפתוחים. שפיות ואיוון ומרחב עירוני יהיו מנת חלקם.

להכרעות דמוגרפיות יש תקופת הבשלה ארוכה. זה ייקח עשרות שנים לאסטרטגיות שאומצו כיום לייצר יציבות דמוגרפית. זאת הסיבה ש-45 שנים לאחר הפעלת מדיניות של "ילד אחד" בסין, האוכלוסייה שם עדיין ממשיכה לזחול כלפי מעלה. מכאן שישראל צריכה להחליט עכשיו באיזה מנתיבים אלו היא בוחרת. כחברה עליה לקבל החלטות קשות כדי להגיע לאוכלוסייה קטנה יותר וברמה מוסרית גבוהה יותר.

ברחבי העולם יש מקומות רבים בעלי מזל בהם יציבות האוכלוסין התפתחה כתולדה של תמורות תרבותיות. אך שיווי המשקל הדמוגרפי והירידה התלולה בשיעורי הילודה לרוב לא נבעו מאיזה יד נעלמת או השפעה משכרת של הציוויליזציה המערבית. מדיניות ציבורית נאורה היא שהניעה שינויים אלו בעמדות ובנורמות המשפחתיות.<sup>4</sup>

זה זמן מה, מזוהה האוכלוסייה כבעיה של "נחלת הכלל ללא ניהול". מדובר באותם תחומים השייכים לכולם, ולא לאף אחד באופן מיוחד. זהו הרי הדבר הטבעי ביותר בעולם להניח לאחרים לדאוג להשלכות של גידול באוכלוסין. בעולם של ימינו, צמיחה דמוגרפית היא התולדה של מיליוני החלטות פרטניות שאינן מתייחסות לנזק המצטבר שעלול להיגרם לחברה בכללה. לא מדובר בשיקולים אנכיים או נבזיים. זהו פשוט טבעו של האדם.

עם התמוססותה של האחריות הפרטית, הופך האסון הקולקטיבי לבלתי נמנע.<sup>5</sup> מאמרו המפורסם של פרופ' גארט הרדין משנת 1968, *הטרדיה של נחלת הכלל*, אינו חוסך מילים בנידון:

ההיבט החשוב ביותר של ההכרה, שעלינו להכיר בו כעת, הוא ההכרה בנטישתה של נחלת הכלל של הרבייה. אף פתרון טכני לא יוכל להציל אותנו מהאומללות שבאכלוס יתר. החופש להתרבות יביא חורבן לכול. כרגע, על מנת להימנע מהחלטות קשות, רבים מאיתנו מתפתים לרברי תעמולה בשם המצפון והזרות אחרת. יש להתנגד לפיתוי מאחר שפנייה למצפון הפועל באופן עצמאי מהווה בחירה בהיעלמותם של כלל המצפונים בטווח הארוך, ועלייה ברמת חזרה בטווח הקצר.<sup>6</sup>

"...תיראה היום לרבים כהזיה, אולם פחות מכל מדינה אחרת צריכה ישראל לחשוש להזיות העשויות לשנות סדר-כראשית בכוח החזון..."

דוד בן גוריון, "דרומה", 1956

## עולם אחד - שני סוגי מדינות

למי שחושש מפיצוץ אוכלוסין גלובלי, העשורים האחרונים היו הרעים ביותר והטובים ביותר. מצד אחד, המספרים המשיכו לגדול, גם אם בקצב מופחת, בצעדה חסרת רחמים לקראת עשרה מיליארד - וכפי הנראה גם מעבר לכך. תחזיות עכשוויות של האומות המאוחדות מציעות כי מדינות מתפתחות עניות רבות יצטרכו בקרוב להתמודד עם אוכלוסיות עצומות, פי שניים או שלושה מגודלן הנוכחי. ב-2050 מספר המדינות עם אוכלוסייה שהיא מעל ל-100 מיליון או יותר יוכפל. יהיו 398 מיליון נפשות בניגריה, 137 מיליון בטנזניה, באוגנדה יהיו 101 מיליון, ו-309 מיליון ימלאו את פקיסטן. למעלה מ-1.7 מיליארד נפשות יחיו בהודו, מספר שהוא פחות או יותר שווה ערך למספר הנפשות שחיו בכל כדור הארץ בתחילת המאה ה-20! החיים במדינות אלו יהיו צפופים מאוד ולא נעימים עבור רוב התושבים, שמן הסתם יחלמו על מפלט בארץ חלופית.

אך חברות רבות אחרות הראו כי מדיניות דמוגרפית משפיעה, וכתולדה מכך חוו תמורה מהירה לרמת התחלופה או אף נמוכה מכך. ישנן עשרות מדינות ברחבי אירופה ואסיה שאוכלוסייתן יציבה בבסיסה או אף מצטמקת. לדוגמה, ב-1970, סך שיעור הפרייון של דרום קוריאה היה 4.3. בשנת 2000 הוא ירד ל-1.5. למשפחה הממוצעת באיראן היו 6.5 ילדים ב-1980 וב-2000 רק 1.96. סך הפרייון באירלנד עמד על 3.83 ב-1970 וב-1991 על 1.9. לתאילנד היה שיעור ילודה של 5.99 ילדים למשפחה בסוף שנות ה-60, אך ב-1990 הוא היה 1.99 בלבד. בסוף שנות ה-70, לבנגלדש המוסלמית עדיין היו שיעורי פרייון של 6.6, אך כיום הרמות עומדות על 2.3; וסין עברה מ-5.7 ב-1970 ל-1.5 כיום.<sup>3</sup>

שני סוגי ארצות שונים מתפתחים על פני כדור הארץ. תוך שלושים שנים התבחנה ביניהם תהיה עוד יותר בולטת: יהיו ארצות בהן מנהיגים הססניים וקצרי ראות (או דתיים) יבחרו בדרך של זרימה, עסקים כרגיל, ויניחו לכוך הדמוגרפי לעשות את שלו ללא פיקוח. החיים עבור רוב האנשים שם יהפכו יותר ויותר צפופים וסבוכים, ופרטיות ונופים טבעיים שלווים יהפכו נדירים

בעוד שישנו דחף אתי אמיתי מאחורי עמדה זו, בסופו של דבר דאגתו של וורבך נוגעת לטקטיקה. התומכים בקיימות בוודאי צריכים להיות רגישים בנוגע לאופן בו הם מציגים מדיניות דמוגרפית, שמא הם מוצאים את עצמם עוסקים בעיקר בהתגוננות ובהתנצלות. בו בזמן, אין להתבלבל בנוגע לצורך לשנות את המגמות הדמוגרפיות הגלובליות העכשוויות, כמו גם את הכיוון אליו צועדת ישראל.

מעט אנשים חושבים ישילו ספק ברעיון שיש לכבד את כושר הנשיאה המקומי וכי יש להאט את קצב צמיחת האוכלוסין על פני כדור הארץ. ישנן שיטות המקדמות את המטרה הזאת, שמעוררות התנגדות גדולה יותר בקרב הציבור מאשר אחרות. בעבר מדיניות כפייה, במדינות כמו הודו וסין, הביאה נזק אדיר למאמצים הבינלאומיים לצמצום אוכלוסין. הם יצרו "איש קש" - קריקטורה של מהנדסים חברתיים מתנשאים וחסרי רחמים - שהפכה למטרה קלה למתקפה מצד קואליציה מזוהה שכללה את הוותיקן, פמיניסטיות, ומדינות מתפתחות.<sup>9</sup>

גם בישראל עיוותו ולעגו לקולות האמיצים שהעזו מדי פעם בעבר להצביע על ההשלכות של התהליכים הדמוגרפיים הקיימים. הדבר אינו עומד להשתנות. אלו המניפים את דגל הקיימות וייצוב האוכלוסייה יתווגו ללא ספק כזורעי כהלה, אנטי-ציונים, אנטי-ערבים, אנטי-יהודים, אנטי-דתיים, אליטיסטים, חסרי לב, או לחלופין גזענים הפועלים בשם תורת הגזע. בעומדם אל מול תגובת הנגד הצפויה, מעטים בוחרים לדבר גלויות בנוגע לאסון שיוצר המרדף של מדינת ישראל אחרי צמיחה וגידול אוכלוסין. מי צריך את כאב הראש כאשר הסיכוי לשנות את המגמות נראה כה קטן? ישנן מטרות ראויות רבות שאינן כרוכות במשוב ורתיעה רעילים כל כך. ובכל זאת, יותר ויותר ישראלים הגיעו בשקט למסקנה כי אם הלחצים הדמוגרפיים לא יטופלו, המאמצים לשיפור המדינה יהיו חסרי תועלת. את הרוב השקט הזה ניתן לגייס. אולם כאשר מתמודדים עם הבעיה של "אוכלוסיית" ישראל, אין זה מספיק להיות "צודק". בהינתן מה שמונח על הכף, זה קריטי להיות "חכם".

ישראל יכולה ללמוד הרבה מהניסיון הרגולטורי ברחבי העולם. בתחומים מסוימים אנשי סביבה זכו להצלחה מרוכה, בעוד שבמקרים אחרים מאמצים משמעותיים עלו בתוהו. דילול האוזון השתפר<sup>10</sup> והכחדת הלווייתנים נמנעה.<sup>11</sup> אכלוס יתר, לעומת זאת, זה כבר סיפור אחר. כשאן ופול ארליך כתבו את *פצצת האוכלוסין* ב-1968, היו 3.5 מיליארד נפשות על פני כדור הארץ. כ-48 השנים שחלפו, המספר יותר מהכפיל עצמו. מבלי להתעלם משינויים מקומיים מרשימים רבים שהתרחשו מסביב לעולם, ברמה הגלובלית התוצאות של עשורים של הצהרות ואזהרות בנוגע לאכלוס יתר היו מאכזבות. על מנת להעביר טוב יותר את המסר יש לזהות אסטרטגיות שמביאות לתוצאות גרועות

כשתהליכים דמוגרפיים צוברים תאוצה, רק התערבות שלטונית יכולה להוביל לתוצאות חברתיות אופטימליות. העולם מלא ברוגמאות בהן חקיקה ותוכניות רגולטריות שהופעלו למען רווחת הכלל שינו התנהגות הפוגעת במשאבים טבעיים או מחקו נורמות ודעות קדומות הרסניות רבות בשנים. רבות מן מהמדינות הנהנות מאוכלוסייה יציבה כיום זכו למדיניות ציבורית מרחיקת ראות מסוג זה בעבר. בהנחה כי מדינת ישראל מעדיפה לעלות על נתיב הקיימות, הגיע הזמן לשקול את הצעדים שהיא חייבת לאמץ כדי לייצב את האוכלוסייה.

בתחומים מסוימים יש צורך ברפורמות חקיקה ויוזמות ציבוריות חדשות. הרבה ניתן ללמוד מניסיוןן של אומות אחרות. ישנם גם תחומים אחרים שבהם ישראל פשוט מוכרחה לעשות עבודה טובה יותר באכיפת החוקים הקיימים. בכל אחד מהמקרים אין צורך להמציא את הגלגל מחדש. מזווית הראייה של מדיניות ציבורית, ברור למדי מה יש לעשות וכיצד לעשות זאת. מה שפחות ברור הוא איך ניתן "למכור" את החבילה הזו לפוליטיקאים האמורים להוציא לפועל את הצעדים הללו ולדאוג ליישומם.

זה יותר מעשרים שנה ארם וורבך הוא בין ההוגים הסביבתיים ותומכי הקיימות היצירתיים על הבמה הבינלאומית. בגיל 23 הוא היה הנשיא הצעיר ביותר בתולדותיו של המועדון "סיירה", הארגון הסביבתי הוותיק והמוביל בארצות הברית. משם הוא המשיך להשיק אינספור יוזמות עסקיות וציבוריות בתחום הקיימות, וסייע לעצב מחדש את ההתנהגות הסביבתית של תאגידים כגון וולמרט, פרוקטור וגמבל, ופריט-ליי. וורבך למד עם הזמן מעט שיווק, ומדוע הציבור הרחב מאמין או לא מאמין למסרים סביבתיים.<sup>12</sup> הוא חש אי-נחת מסוימת מן האופן שבו אכלוס יתר נידון במהלך 50 השנים האחרונות:

'פיקוח אוכלוסין' ממסגר את הבעיה ככזו של יותר מדי אנשים, ואף גרוע מכך, ככזו של יותר מדי אנשים עניים. בתוך מסגרת זו, ישנה סדרה אחת של סוגיות המוגדרת כמשמעותית (ובכלל זאת הגירה, אמצעי מניעה, והפלות), בעוד שסדרה אחרת של סוגיות מפתח (הסכמי סחר חופשי, פיתוח כלכלי, זכויות נשים ועוני) נותרת בחוץ. במסגרת של פיקוח אוכלוסין, מספר האנשים ומיקומם על פני כדור הארץ זו בעיית השורש שיש לפתור. אך האם זו באמת הבעיה? תכנון משפחה הצליח רק במקומות בהם הביטחון הכלכלי השתפר עבור נשים, ובכלל זאת נגישות למוון ולמחסה, שירותי בריאות וחינוך. עם רקע כזה, בעיית האוכלוסין האמיתית יכולה להיות הטיפול בנשים על פני כדור הארץ. אם נרחה את המסגרת של פיקוח אוכלוסין לטובת מטרות שחרורן של נשים ופיתוח ברי-קיימא, ייתכן שנשיג אוכלוסייה בריאה יותר ויציבה יותר מבלי שנזמין את החיבוק הלא-רצוי של גזענים מכוערים.<sup>13</sup>



ולחימנע מהן, ובמקביל יש לבחון ולחקות סיפורי הצלחה כדי שניתן יהיה לתרגם את הלקחים למדיניות מקומית בת־קיימא.

ואכן יש הרבה מה ללמוד מבחינת הכישלונות. אתגר גלובלי נוסף שסובל מאכזבות תכופות הוא שינוי האקלים. ככל שהדיון בנוגע למדע של התחממות גלובלית נמשך עוד ועוד, תומכי סביבה הבינו כי הם זקוקים ל"זווית חדשה". רבים החלו למסגר את הצעותיהם לפעולה בתחום שינוי האקלים כ-"No Regrets Options"; כלומר, חלופות מדיניות שניתן לבצע ללא חרטות. מדובר בתוכניות שראוי לקדמן ללא קשר לשאלה אם אפקט גזי החממה מהווה איום קיומי לחיים על פני כדור הארץ או לא. בכל מקרה, ההטבות הישירות והעקיפות של אינספור פרויקטים גבוהות יותר מעלות יישומם.<sup>12</sup> גם אלו המטילים ספק בשינוי האקלים מסכימים כי החברה כולה מרוויחה מנטיעת יותר עצים וציי מכוניות יעילים יותר. זה הגיוני לבעלי בתים להתקין חלונות עם זיגוג כפול, לבדוד את בתיהם או לעבור לנורות חוסכות אנרגיה. זה דבר טוב כשאנשים צורכים פחות בשר ותלויים פחות ביבוא דלקים ממאובנים.<sup>13</sup> התמקדות בתוצרים הנלווים לטווח הארוך של יוזמות "no regrets" מובילה להתנגדות פחותה מהציבור ומהפוליטיקאים, וזאת תוך כדי השגת אותה תוצאה רצויה של צמצום פליטות גזי חממה.

אלו המבקשים לייצב את האוכלוסייה בישראל צריכים לאמץ גישה דומה. ייתכן שזה ייקח יותר מדור עד שנטייתיה הדמוגרפיות של המדינה במחנות השונים תפנה את מקומה לאותה אתיקת קיימות המעצבת את חשיבתו של רוב העולם המפותח כיום. אין הדבר אומר שלא ניתן להעלות את הבעיה של אכלוס יתר באופן גלוי או שאין לקדם גישה חדשה ובת־קיימא בנושא כאן ועכשיו. בזמן שהדיון הפנימי רוחש, ישנן מספר התערבויות היכולות לתרום באופן ישיר או עקיף לצמצום פריזון, גם אם הן אינן מתוכננות באופן ברור לקידומה של מטרה זו. מתן אמצעי מניעה באופן חופשי; הפלות לפי דרישה; מעונות יום זולים עבור אמהות עובדות; עצירת הפוליגמיה; מתן מלגות למיעוטים ולנשים - כולם חלק מחבילה כלכלית וצודקת חברתית, שלא במקרה מקדמת את ייצוב האוכלוסייה בישראל. תוכניות מדיניות אלו יכולות לתרום לתהליכים דמוגרפיים בריאים יותר, אך אינן חייבות להיות ממוסגרות כיוזמות אוכלוסין. סדר יום העשוי לשפר את המגמות הדמוגרפיות בישראל לקראת אוריינטציה של קיימות צריך:

- להעצים נשים ישראליות בשלל ה"שבטים" השונים ולשלבן בכוח העבודה;
- להבטיח נגישות גדולה יותר לאמצעי מניעת היריון ולהפלות;
- לבטל תמריצים ממשלתיים המעודדים פריזון גבוה;
- ולשנות נורמות חברתיות בנוגע לנישואין, פריזון ומשפחה.

תוכניות המבקשות לקדם מטרות אלו יתרמו לצמצום הילודה ויסייעו לשינוי עמדות חברתיות המשפיעות על גודל האוכלוסייה. עם זאת, ככולן יש היגיון מקביל וחזק, ההופך אותן לראויות לביצוע, ללא קשר לנסיבותיה הדמוגרפיות של ישראל. גם אלו שאינם מודאגים מנושא אכלוס היתר לא יתחרטו על יישומן.

## העצמת נשים

"העצמת נשים" היא סיסמה שהגיעה לרמות קונצנזוס של הסכמה גם בחברות רבות. רבות מהן, מקוטבות פוליטית, כגון ישראל. רוב הדמוגרפים, אנשי הסביבה ואפילו הכלכלנים מסכימים שנשים עצמאיות, משכילות, המרוויחות היטב הן המפתח לייצוב גודל האוכלוסייה. קיים בוודאי קשר בין שתי התופעות: מתברר שאין חברה על פני כדור הארץ עם שיעורי ילודה גבוהים שיש לה גם רמות נמוכות אובייקטיבית של אי־שוויון מגדרי.<sup>14</sup> מעמדן של נשים, כפרט יכולתן להשיג תעסוקה רווחית וממלאת, טוב עבור כל כלכלה שהיא. מדיניות שמעצימה נשים מהווה דוגמה מובהקת של חלופת "no regrets".

יפן מציעה דוגמה מצוינת לנושא: אחרי שנים רבות של ביצועים ירודים, הכלכלה היפנית עברה מפנה ב־2013. הבורסה צמחה ב־65% תוך שישה חודשים והשיגה את צמיחת התל"ג הגבוהה ביותר בקרב הכלכלות המתקדמות.<sup>15</sup> אחת מהסיבות המרכזיות לשגשוג זה היתה ההשתתפות המוגברת של נשים בכוח העבודה. למרות שיפן מזדקנת במהירות ומשרות מתפנות, נשים אינן משולבות היטב בכוח העבודה, והמדינה סובלת מאחד מפערי המגדר הגרועים ביותר בעולם.<sup>16</sup> הממשלה קבעה יעד של 30% השתתפות נשים בשירות הציבורי, וראש הממשלה ביקש מכל תאגיד יפני למנות לפחות אישה אחת לדירקטוריון שלו.<sup>17</sup> העצמת נשים והבטחת מקומן בכוח העבודה מתחילות לעשות פלאים לשגשוג.

הבטחת נגישות שווה של נשים להשכלה ולשוק העבודה היא בוודאי דבר טוב עבור נשים. במהלך מלחמת העולם ה־II, היתה "רוזי המסמרת" (Rosie the Riveter) נערת הפוסטר האיקונית שקידמה את הסיסמה: "אנחנו יכולות לעשות את זה!" ועודדה עקרות בית אמריקאיות לצאת ולעבוד בפסטי ייצור במהלך המלחמה בזמן שהגברים יצאו לחזית. הטיעון היה: "אם את יכולה להשתמש במיקסר חשמלי את יכולה להשתמש במקרחה". אחרי היסוס ראשוני נענו נשים לקריאה ותעסוקת נשים עלתה ב־50% ב־1944. מחקרים הראו כי המשכורות היוו את גורם המשיכה הראשוני, אך גם כי נשים למדו במהרה להעריך את העצמאות, השליטה בכישורים חדשים והיציאה מהבית כחלק מהמאמץ המלחמתי.<sup>18</sup> היתה אי־שביעות רצון ניכרת כשרבות הוגלו חזרה לחיי

משק הבית לאחר המלחמה.<sup>19</sup> אנרגיות היצירה שתועלו מחדש תרמו במידה רבה לתופעה ה"בייבי בום" האמריקאי.

העצמה משמעה היכולת לבחור. באופן אמפירי, נשים מועצמות נוטות ללדת פחות ילדים. תיאוריה כלכלית מקובלת טוענת כי ככל שמעמדן של נשים משתפר, גודל המשפחה מצטמצם. מאחר שיש להן השפעה כה גדולה על קובעי מדיניות, מעניין במיוחד להבין את ההיגיון מאחורי נקודת המבט של הכלכלנים על מערכת יחסים הפוכה זו. פרופ' גארי בקר מאוניברסיטת שיקגו זכה בפרס נובל לכלכלה ב-1992 עבור חיים של מחקר פורה. התחום המשפיע ביותר בחשיבתו של בקר היה עבודתו על הכלכלה של התהליכים משפחתיים ופריון. ב-1960 הוא פרסם מאמר בשם "ניתוח כלכלי של הפריון", בו הוא בחן את מערכת היחסים השלילית הלא-צפויה בין הכנסה ופריון.<sup>20</sup> לפי החכמה הכלכלית המקובלת באותו הזמן, הדבר היה מנוגד להיגיון הבריא.

מאתיים שנה מוקדם יותר באנגליה, כתב תומס מלתוס את המאמר שהציג את הטענות הללו. למרות שהיה איש כמורה מוסמך, מלתוס הוציא את פרסומו לאור בעיקר ככלכלן. ב-1798 טען מלתוס כי משפחות עשירות יותר מסוגלות יותר לשלם עבור שירותי בריאות ומכאן שלילדיהן יהיו סיכויים טובים יותר לשרוד.<sup>21</sup> יתרה מזו, משפחה עשירה יותר יכלה לאפשר לילדיה, ולבנותיה בעיקר, להינשא ולהתחיל את "תקופת הלידות" שלהן בגיל מוקדם יותר מבלי שיצטרכו לדאוג ל"מניעה" כדי שהמשפחה תוכל לגמור את החודש.<sup>22</sup>

בקר הבין שהסברה המפורסמת של מלתוס בנוגע להכנסה ולגודל המשפחה לא היתה תקפה עוד אמפירית. הוא ניסה להבין מדוע. בקר זיהה מספר התפתחויות בסיסיות באורח החיים המודרני ששינו את התהליכים המוקדמים יותר, ומכאן - תפקידן של נשים. שני גורמים זוהו בקלות. ראשית, הופעתם של אמצעי מניעה זולים יחסית שאפשרו למשפחות לבחור אם להביא או לא להביא ילדים לעולם, ובכך הפכו את גיל הנישואין או את פעילותם המינית של בני הזוג לבעלת חשיבות משנית בנוגע לשאלת הפריון. ואכן, סיבה אחת שלמשפחות עשירות יש פחות ילדים מאשר לעניות קשורה למודעות ולנגישות גדולות יותר לאמצעי מניעת היריון. שנית, תמותת התינוקות והילדים ברוב העולם צנחה בקרב כלל המעמדות; כיום, מדובר בגורם שולי בלבד בתהליכים דמוגרפיים, לא כל שכן במדינת ישראל.<sup>23</sup>

אך השינוי האמיתי אותו זיהה בקר בכלכלה של משקי הבית בחברות מודרניות "פוסט-חקלאיות" נגע לעלות גידול הילדים. לכל ילד ישנן גם עלויות ישירות. ילדים מזמן חדלו להיות נכסים המניבים הכנסה משפחתית. בשל תקופת התלות המורחבת שלהם בחברות המודרניות, ילדים זוללים את ההכנסה המשפחתית. כל ילד צריך אוכל, מלבוש, מחסה, מוצרים בסיסיים, וכולם יכולים להיות יקרים מאוד. יתרה מזו, מתברר כי עלויות אלו הן רק שכריר מהמחיר המלא

בחברות מודרניות רבות. ציפיות חברתיות להשקעה בילדים הופכות גבוהות יותר בהתמדה ככל שהמשפחה עשירה יותר: מגנים פרטיים ועד להשכלה גבוהה; מקייטנות ועד לפסיכולוגים; ממוצרי צריכה אופנתיים לבידור - גידולם של ילדים והבטחת הצלחתם עולים כסף רב. יותר ילדים עולים יותר כסף. בקר קרא לתופעה זו: "איכותם של ילדים". משפחות אמידות עלולות שלא לרכוש יותר מכוניות ממשפחות עניות, אך המכוניות שהן כן קונות יהיו לרוב יקרות יותר או "איכותיות" יותר. באורח דומה, משפחות עשירות יותר ישקיעו כלכלית יותר בכל ילד ככל שהן בעלות הכנסה פנויה גדולה יותר. לשיטתו של בקר, ככל שמשפחות הופכות עשירות יותר, הן מעדיפות מספר נמוך יותר של ילדים ב"איכות גבוהה יותר" על פני מספר גבוה יותר של ילדים ב"איכות נמוכה".

בקר המשיך צעד אחד הלאה. הוא טען כי השינוי החשוב ביותר בעלות של גידול ילדים בחברות מודרניות נוגע דווקא להוצאות עקיפות, או "עלויות אלטרנטיביות". הדבר משתקף בערכו של הזמן אותו מבלים עם "הילדים" על חשבון הזמן בעבודה. בספרו משנת 1981, *A Treatise on the Family*, הראה בקר כי ככל שנשים מתקדמות בסולם הקריירה, הערך של זמנן הולך ועולה. קידום מעלה את העלויות הכרוכות בלידת ילד וגידולו. קריירה מאתגרת משמעה גם כי משמעות החיים אינה נובעת אך ורק מגידול ילדים.<sup>24</sup>

בקר מסכם:

הגישה הכלכלית מציעה כי היחס השלילי בין הכנסה לפריון הוא סימן לכך שהמחיר האפקטיבי של ילדים עולה עם ההכנסה, אולי מאחר שנשותיהם של גברים בעלי הכנסות גבוהות נוטות להיות בעצמן בעלות הכנסות גבוהות יותר מפעילות בשוק או ערכים גבוהים יותר של זמנן. אני מאמין כי האינטראקציה בין כמותם ובין איכותם של ילדים היא הסיבה החשובה ביותר מדוע המחיר האפקטיבי של ילדים עולה עם ההכנסה.<sup>25</sup>

אמפירית, נראה כי המודל של בקר מאושש על ידי הניסיון של מדינות מפותחות רבות. הדבר לא תמיד היה כך. עד לשנות ה-70, נתונים ממדינות OECD הראו כי שיעור הפריון הכולל היה למעשה קשור באופן חיובי לשיעור ההשתתפות של נשים בכוח העבודה כפי שהיה כבר בימיו של מלתוס. במילים אחרות, נשים שעבדו היו בעלות סיכוי גבוה יותר ללדת יותר ילדים. אך מערכת יחסים זו השתנתה במהרה ב-180 מעלות, ובשנות ה-80 המגמה כבר התהפכה לחלוטין. לנשים מועסקות היו פחות ילדים מאשר אלו שלא עבדו. הסברים בנוגע למהפך כוללים שעות עבודה לא גמישות, שהעמידו מכשולים בפני גידול ילדים והובילו גם למתח רב יותר. משכורות גבוהות יותר בוודאי תרמו גם הן באופן משמעותי לשינוי. מאחר שגידול ילדים נחשב למטלה עתירת-זמן, נשים רבות

נמוך.<sup>31</sup> המתאם בעשרות מחקרים במדינות שונות ברור. סקרים בתשע מדינות באמריקה הלטינית הראו כי לנשים ללא השכלה או עם רמת חינוך נמוכה גודל משפחה ממוצע שנע בין 6 ל-7 ילדים; לבעלי השכלה גבוהה יותר, מספר הילדים נע בין 2 ל-3.<sup>32</sup>

בהקשר המקומי, יותר מאשר אי פעם, מיומנויות טכניות והכשרה במגוון מקצועות מבוקשים הן בעלות משקל גדול באסטרטגיות העצמה. בזמן שעובדים זרים מציפים את השוק, הזדמנויות לעובדים עם כישורים נמוכים ממשיכות להצטמצם.

לאור מערכת היחסים שבין השכלה, תעסוקה ופריון, מדיניות דמוגרפית ישראלית חדשה צריכה לתעדף העצמת נשים במגזר הערבי הישראלי (ובפרט נשים בדואיות) ובמגזר החרדי. גולת הכותרת של אסטרטגיה כזו צריכה לערב השכלה גבוהה והכשרה המיועדת לכניסה לשוק עבודה תחרותי. בעוד שישנם מספר קווי רמיון בין שתי קהילות אלו, הן שונות במידה מספקת כדי שיהיה צורך באסטרטגיות שונות.

### העצמה חרדית

עבור הקהילה החרדית הישראלית, נראה שהקורלציה השכלה-פריון נכונה לא רק עבור נשים אלא גם עבור גברים. לחרדים שלא קיבלו השכלה חילונית אלא למדו לימודי קודש בשיבה, יש בממוצע 6.5 ילדים, וזאת בהשוואה לאלו שהם בעלי תארים אקדמיים, להם 5.5 ילדים. אמנם רמה זו של פריון עדיין גבוהה מאוד, אך בכל זאת היא 15% נמוכה יותר.

כדי להבין את גודל האתגר שבחברות החרדיות, ראוי לבחון כמה נתונים סטטיסטיים. מחקר שנערך לאחרונה מראה כי בין הגילים 22-44, רק 12.8% מהנשים החרדיות הן בעלות תואר אקדמי; עבור נשים בין הגילים 45-64 המספרים טובים יותר במעט: 17.6%. ובכל זאת, במונחים של השכלה פורמלית, נשים חרדיות הן בעלות הכשרה גבוהה יותר בהשוואה לגברים: אחוז הגברים בעלי תואר אקדמי, בקבוצות השונות בהתאמה, עומד על 7.5% ו-15.1% בלבד. בהשוואה, ל-30% מהנשים היהודיות הלא-חרדיות בכלל קבוצות הגיל יש תארים אקדמיים. הפער האקדמי הוא בעל השלכות עצומות על רווחה, כלכלה והזדמנויות תעסוקתיות. כמחצית הנשים החרדיות ללא תארים אקדמיים אינן מועסקות. עבור הנשים החרדיות שהן בעלות הכשרה פורמלית על-תיכונית, המספר עומד רק על 24%. בקרב גברים חרדים, המספרים מדהימים עוד יותר: 34% מקרב אלו שחסרים תואר פורמלי הם מועסקים, וזאת בהשוואה ל-71% מקרב הגברים החרדים שהם בוגרי תארים אקדמיים.<sup>33</sup>

חשו כי ילדים נוספים יאלצו אותן להתפשר על תעסוקה משתלמת פחות. באופן מעניין, כאשר האבטלה גאתה, נשים לא חזרו הביתה כדי ללדת ילדים נוספים. להיפך - הפריון צנח עוד יותר.<sup>26</sup> לפי ההיגיון הכלכלי, לאור זאת, הדבר העיקרי שניתן לעשות על מנת לצמצם פריון גשי הוא להגדיל את שיעור השתתפותן בכוח העבודה ולהבטיח כי אין מחסומים המונעים את קידומן המקצועי.

כאיזו מידה העצמת נשים צריכה להיות יעד של מדיניות חברתית בישראל? נשים יהודיות חילוניות כבר מדגימות השתתפות מרשימה בכוח העבודה: 79.5% מהנשים החילוניות מעל גיל 24 עובדות,<sup>27</sup> שיעור גבוה בהרבה מממוצע ה-OECD העומד על 66.2% (רק בשוודיה, איסלנד ונורווגיה שיעורן גבוה יותר).<sup>28</sup> כ-66% מהנשים החרדיות עובדות, בדיוק בדומה לממוצע ה-OECD הכללי. מדובר בשיעור סביר, אך הוא יכול להיות גבוה בהרבה. ואלו העובדות במשרה חלקית יוכלו להרחיב את השעות שלהן. הסיבה מדוע הממוצע הלאומי עבור נשים הוא רק 75% קשורה בשיעור ההשתתפות הנמוך מצדן של נשים ערביות, שרק 35% מהן בין הגילים 25-64 מועסקות.<sup>29</sup> יש להגדיר באופן ברור סדר יום שהוא בעל פוטנציאל להעצים נשים ישראליות. עליו לכלול, לכל הפחות:

- (1) הבטחת נגישות להשכלה גבוהה במחיר סביר ומתן מלגות עבור נשים מעוטות אמצעים;
- (2) הפיכת שירותי טיפול בילדים, כגון מעונות יום, לנגישים וזולים;
- (3) יישום של חוקים קיימים האוסרים על משכורות מפלוגות בהתבסס על מגדר או גזע, יחד עם אכיפתו של האיסור על פוליגמיה.

### השכלה

השכלה היא בראש ובראשונה בעלת תפקיד מרכזי בקביעת תפקידיהם וזהותם של ילדים - ובפרט אלו של ילדות. לא מדובר רק בהענקת כישורים מתאימים לשוק עבודה תובעני (גם לא מדובר באתגר פדגוגי ללמד מתבגרים איך ניתן להימנע מהיריון לא רצוי). דרך בתי הספר שלה, יכולה חברה להנחיל ערכים ושאילות המקדמים תפקידי משפחה ויעדים אישיים.<sup>30</sup> חיונית לכל אסטרטגיה המבקשת להעצים נשים היא בנייתם של זהות ושל ביטחון עצמי שיאפשרו לגערות לחיות חיים מלאים ומאתגרים.

בהינתן ההזדמנות לחיים יצרניים ומספקים מעבר למגבלות המשפחה, רובן של הנשים בוחרות לעבוד. כפי שכל נערה מתבגרת יודעת כבר בעבודתה הראשונה, העבודה מובילה לעתים קרובות לתחושת גאווה, חופש ועצמאות. מסביב לעולם, השכלה, בעיקר עבור נשים, היא בעלת מתאם גבוה עם פריון

ישנם מספר סימנים המצביעים על כך שהמצב עומד להשתנות: מספר החרדים הפונים להשכלה גבוה החל לצמוח. בשש השנים שבין 2006 ו-2012, מספר הסטודנטים החרדים במוסדות אקדמיים על-תיכוניים הכפיל את עצמו. מתוך 7,350 הסטודנטים החרדים שנרשמו לאחרונה לתוכניות אקדמיות, 3,500 כמעט כמחצית, הן נשים.<sup>34</sup> אבל עוד מוקדם להכריז על מהפכה. בשנת 2014, באופן מפתיע, המגמה נבלמה כאשר חלה ירידה של 20% במספר הסטודנטים החרדים שנרשמו למוסדות להשכלה גבוה.<sup>35</sup> כמו כן, מספר הנערים החרדים המסיימים בתי ספר הכוללים לימודי מקצועות ליבה "חילוניים" - צונח. בין 2002 ל-2010, שיעור הנערים החרדים שהם בוגרי תיכון הניגשים למבחני בגרות ירד מ-26% ל-12%, ורובם בוחרים במקצועות דתיים.

כשמשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה (התמ"ת) ערך סקר של הקהילה החרדית, השיבו רוב הנשים כי הן נכונות לשקול תוכניות לימוד לא-דתיות, בראותן "לימודים כלליים" כבסיס להכשרה עתידית. רק 30% מהגברים היו פתוחים לרעיון.<sup>36</sup> בו בזמן, נשים חרדיות רבות מוגבלות מאוד במקום העבודה בשל חישוקים דתיים. פעילויות בסיסיות מסוימות אינן מותרות, כגון מגע עם גברים ללא השגחה; גישה בלתי מוגבלת לרשת האינטרנט, או אפילו דוא"ל שאינו מפוקח. בסיומה של הכשרה מקצועית שנערכה לאחרונה, שתי נשים חרדיות זכו לתואר "מצטיינות" ושוכצו לדבר בטקס הסיום. האישור מהרב שלהן לדבר בפומבי לא הגיע בזמן, ולכן הן חשו שעליהן לפסול עצמן מהמעמד.<sup>37</sup> מספר גדול והולך של ישראלים מתחילים לראות את הסכנות הכרוכות בתופעה זו. ואכן, תעסוקה חרדית ותלותה של קהילה זו בכספי רווחה ציבוריים היו סוגיות מרכזיות בבחירות 2013, שבפעם הראשונה זה עשורים הותירו מפלגות חרדיות מחוץ לקואליציית הממשלה.<sup>38</sup> אך מדיניות וחקיקה מושרשות מנציחות את פער ההשכלה. ב-2011 דחה בית המשפט העליון עתירה של שני משפטנים בכירים (הפרופסורים אמנון רובינשטיין ואוריאל רייכמן) והאלוף (מיל') אלעזר שטרן שקראה למוסדות לימוד דתיים ללמד ילדים את מה שכונה "מקצועות הליבה", שכוללים אנגלית, מתמטיקה, מדעים ומחשבים. העותרים טענו כי זכותם הבסיסית של הילדים להשכלה מופרת על ידי תוכנית לימודים שמתבססת כמעט כולה על נושאים דתיים. בית המשפט חש שאין לו הסמכות להפוך על פיה את המדיניות הקיימת, גם אם השופטים הבינו היטב שזו סיבה מרכזית מדוע חרדים סובלים מתת-ייצוג בשוק העבודה.<sup>39</sup>

מהבחינה הכלכלית, לא צפויות שום חרטות אם תגדל ההשקעה בהשכלה טובה יותר במגזר. מחקר של בנק ישראל מ-2013 מדגים רווחים חברתיים משמעותיים: לאור שיעורי ההשתתפות הנמוכים של החרדים בהשכלה הגבוהה, המדינה תדרדר במהרה מהמקום ה-14 ל-16 בקרב מדינות ה-OECD בממוצע שנות ההשכלה, אינדיקטור מפתח להון אנושי. אם, לעומת זאת, רמות ההשכלה

החרדיות ישתלבו עם הממוצע החברתי הכללי, תוך 50 שנים יתווספו 5% לתוצר הלאומי הגולמי לנפש (GDP).<sup>40</sup> יש קרוב למיליון אזרחים מעל גיל 65 בישראל היום. תוך שלושים שנה יהיו שני מיליון.<sup>41</sup> כדי שאפשר יהיה לעמוד בתשלומי הפנסיות הצפויים, שילוב חרדים בשוק העבודה כיוזמים ובעלי מקצוע בתחומים יצרניים הוא הכרחי.

החברה החרדית תהיה כמוכנ המוטבת העיקרית. השכלה גבוהה משתקפת מיידית בהכנסה גבוהה ובהחלצות ממלכודת העוני המכבידה כל כך על הקהילה החרדית. אין הרבה משפחות חרדיות בהן הן האם והן האב הם בעלי תארים אקדמיים. למעשה, משפחות כאלו מהוות אך ורק 5.2% ממשקי הבית החרדיים. אך כאשר שני ההורים למדו ועובדים, ההכנסה המשפחתית הממוצעת היא 5,100 דולר אמריקאי לחודש. עבור 80% מהמשפחות החרדיות, בהן לאף הורה אין תואר אקדמי, ההכנסה החודשית הממוצעת היא פחות מ-2,000 דולר.<sup>42</sup> הצעות רבות הכוללות מרכזי הכשרה מתקדמת וסובסידיות להשכלה גבוהה הועלו.<sup>43</sup> לדוגמה, הוצעה תוכנית "הזדמנות שנייה" להשלמת לימודים תיכוניים ואקדמיים. היא אמורה להיות מתואמת עם צורכי המגזר הפרטי ולכלול שיבוץ במקומות עבודה ותמריצים המבוססים על הצלחתם של העובדים. יש חשיבות רבה בסיוע לתוצריה של מערכת החינוך השבורה של ישראל כדי לאפשר כניסה מכובדת לשוק העבודה. אך אחרי הכול, היא מתמודדת רק עם סימפטומים של בעיה גדולה יותר שמתחילה כבר בשנות בית הספר היסודי. כל עוד הממשלה ממשיכה לממן בתי ספר עם תוכנית לימודים שאינה מעניקה ידע בסיסי וכישורים לילדים ולילדות חרדים, הצלחתם לכשיגדלו תהיה מוגבלת. על מנת לשנות תהליכים עכשוויים, הארכת יום הלימודים ותוכניות העשרה מסובסדות לשעות אחר הצהריים יכולות לשחרר הן את ההורים כדי לעבוד והן להעניק לילדים את ה"מקפצה" להם זקוקים.<sup>44</sup> אלה צעדים אחדים במהפכה החינוכית הנדרשת כדי לשנות את הנורמות המשפחתיות הקיימות.

### העצמה ערבית

כשבוחנים את מצבן הכלכלי העלוב יחסית של הקהילות הערביות, הגורם הבולט ביותר שעולה הוא שיעור התעסוקה המועזע של נשים ערביות: 27.4%<sup>45</sup> משכורותיהם של ערבים ישראלים נוטות באופן כללי להיות נמוכות מאלו של יהודים (גברים ערבים מרוויחים בממוצע 43% פחות מאשר גברים יהודים. עבור נשים ערביות הפער עומד רק על 21%). רוב ההסבר לכך טמון בנוכחותם בתעשיות ובמקצועות בהם השכר צנוע. מעניין לראות כי השכר לשעה הממוצעת של נשים ערביות גבוה יותר מזה של גברים ערבים, וזאת בשל

ראשון עלה מ-2% ל-12% במהלך 35 שנים. שיעורן של אלו הלומדות לתארים מתקדמים עלה מ-1% ל-10.1%<sup>50</sup>

ישיב וקסיר נותנים שבע המלצות מדיניות קונקרטיות (רכות מהן הופיעו כבר בדו"חות קודמים)<sup>51</sup> המיועדות להגברת השתתפות נשים ערביות בשוק העבודה: מרכזי ייעוץ תעסוקתי מקומיים שמטרתם מידע לנשים ולמעסיקים פוטנציאליים; קורסי הכשרה מקצועית לשיפור מערך הכישרים של הנשים; סובסידיות עבור מעונות יום לצמצום עלויות היציאה לעבודה; והרחבת תשתית ושירותי התחבורה. החוקרים מציעים גם כי יש להקדיש תשומת לב נוספת למסלולי קריירה ולמערכי הכישרים כחלק מתוכנית הלימודים בתיכונים. סובסידיות להשכלה גבוהה והשקעה גדולה יותר במערכת החינוך הערבית הן חיוניות. לבסוף, החוקרים ממליצים גם על חקיקה ואכיפה קפדנית יותר כנגד אפליה.<sup>52</sup>

לא ניתן להפריז בחשיבותה של תחבורה ציבורית מהירה, זולה וזמינה. לרוב הנשים הערביות אין נגישות למכונית פרטית. שירותי התחבורה כיום לעשרות קהילות ערביות בגליל ובנגב הם מינימליים. בטווח הקצר, סובסידיות למוניות ולהסעות יכולות לסייע. רשת אמינה של מסלולי אוטובוסים חשובה יותר. גם תדירות השירות היא קריטית. אם אוטובוס מגיע לכפר פעם בשעה, אין הדבר מאפשר נידודת מספקת. בטווח הארוך, יצירת תעסוקה לפריפריה בה חיים ערבים כה רבים היא הפתרון האמיתי היחיד.

נתון מעניין אחד שהופיע בדו"ח משנת 2009 שהוכן לכנסת ישראל קובע כי ל-22% בלבד מהנשים הערביות בישראל שפנו לתוכנית תעסוקה בישראל יש רישיון נהיגה.<sup>53</sup> לכאורה, לאור היעדר אלטרנטיבה של תחבורה ציבורית, ניתן היה לצפות כי שיעור הנהיגה בקרב נשים אלו יהיה גבוה מהממוצע באוכלוסייה הכללית בישראל. הוצאת רישיון נהיגה בישראל היא תהליך יקר. סבסוד שיעורים אלו או הכללתם בתוכנית הלימודים התיכונית יכולים להיות תרומה חשובה לניידותן של נשים ערביות.

גם כאן מדובר בהטבות "ללא חרטות" לכלכלה הישראלית. תסריט אחד חוזה כי עלייה של מספר הנשים הערביות בכוח העבודה מ-100,000 כיום ל-315,000 ב-2030 יזסיף 50 מיליארד שקלים לכלכלה הלאומית, או 5,500 שקלים להכנסה הלאומית השנתית לנפש. בקיצור, נראה כי נשים ערביות רוצות לצאת לעבוד; האצתן של התהליך, בפרט במגזר הברואי, תתרום לצדק חברתי ויציבות דמוגרפית.

ההשכלה הגבוהה יותר שיש לנשים ערביות רבות.<sup>46</sup>

תהיה זו טעות להתעלם מן החדשות הטובות: ההשתתפות בכוח העבודה עלתה כבר, למעשה, פי שלושה: ב-1970, רק כ-8% מהנשים הערביות עבדו, וב-2010 שיעורן כבר עלה ל-22%. בשנת 2015, שיעור הערביות בשוק העבודה מתקרב ל-30%. אך במהלך אותה תקופה, במונחים מוחלטים, מספר הנשים היהודיות בכוח העבודה צמח עוד יותר: מ-32% ל-60%. ובכל זאת, יותר ויותר נשים ערביות צעירות מבקשות להצטרף לכוח העבודה בישראל.

כשמנתחים את הנתונים הקיימים לפי גיל, מתברר כי ב-1980 רק 18% מקרב הנשים בגילים 25-29 עבדו; ב-2010 המספר עמד על 38%.<sup>47</sup> למעלה מ-90% מהנשים בקבוצות הגיל המבוגרות יותר אינן עובדות, וכנראה מעולם לא עבדו, והן מטות מטה את הממוצע הכללי של שיעורי התעסוקה. ובכל זאת, רמות התעסוקה בקרב הציבור הערבי הן נמוכות מאוד. יתרה מזו, תחומי התעסוקה בהן מעורבות נשים ערביות מצומצמים יחסית: 36.6% עובדות בחינוך, 11.6% עובדות במכירות, 18.2% עובדות במקצועות בריאות, וכ-9% ממשיכות לעבוד בחקלאות.

ענף ההייטק הישראלי משקף את הנגישות המוגבלת למקצועות רווחיים בקרב ערביי ישראל בכלל ואצל נשים ערביות בפרט. ההערכות הטובות ביותר ב-2013 מציעות כי 1,200 ערבים עובדים בחברות ההייטק הישראליות, רק 1.5% מכוח העבודה הכולל בתחום. אבל זוהי עלייה מ-350 אנשים, או 0.5%, חמש שנים קודם לכן. בנצרת, העיר הערבית הגדולה בישראל, הפציע מרכז למשרות הייטק במגזר הערבי: בין 2008 ל-2013 מספר חברות ההייטק בעיר קפץ מ-1 ל-12, עם מספר מועסקים שגדל מ-30 ל-400. שני שליש מהעובדים אינם ערבים ושליש הן נשים.<sup>48</sup> המספרים רחוקים מלהיות מרשימים, אך זוהי לפחות התחלה. בתחום הרווחי ביותר כלכלית בישראל, ערבים הם, בפשטות, "בלתי נראים".

ערן ישיב וניצה קסיר מאוניברסיטת תל אביב חקרו את הנושא לעומק. בסקרים של 7,647 אזרחים ערבים, הם בחנו את השתתפותן של נשים ערביות בשוק העבודה של ישראל וכיצד ניתן להגדילה. באופן לא מפתיע, השכלה הסתמנה כגורם המפתח. החוקרים בדקו אילו גורמים מניעים נשים ערביות לעבוד ואילו מקשים עליהן. הם מצאו כי בקרב אלו הגרות בערים יש שיעורי תעסוקה גבוהים יותר, תולדה של תחבורה ונגישות. ללא היתרון של הכנסה נוספת, נשים רווקות וגרושות מועסקות יותר מאשר נשים נשואות. ניתוחי הרגרסיה של הכלכלנים מראים כי ישנו הבדל ברור במציאת תעסוקה בין נשים בעלות 16 שנים או יותר של השכלה פורמלית, ואפילו בין אלו שיש להן 13 עד 15 שנות השכלה.<sup>49</sup>

כאן, המגמות מעוררות: שיעור הנשים הערביות הלומדות בתוכניות לתואר

אחד מהאתגרים המרכזיים לשילובן של נשים במקום העבודה הוא בנייתה של מסגרת אמינה לטיפול בילדיהן במהלך היום. לפי מחקר שנערך לאחרונה, אמהות גרמניות הנעזרות במסגרת לטיפול בילדיהן הן בעלות הסתברות גבוהה יותר ב-35% לעבוד מאשר אלו שבוחרות שלא להיעזר במסגרת כזו.<sup>54</sup>

ב-2012, כשראש ממשלת יפן, שינוזו אבה, שם לו למטרה לתקן את ביצועיה הצולעים יחסית של כלכלת המדינה במהלך עשרים השנים האחרונות, הוא הבין כי המפתח טמון בהגדלת מספר הנשים בכוח העבודה. לצורך כך היה צריך להפוך שירותי טיפול בילדים לנגישים יותר. הוא היה צריך להתמודד עם מגמה שלילית מובהקת: לאחר הלידה, 70% מהנשים היפניות הפסיקו לעבוד והתקשו לשוב חזרה. רק כשליש מהנשים היפניות עם ילדים צעירים עבדו, וזאת בהשוואה לשלושה רבעים בשוודיה. חלק מהסיבה להשתתפות נשים כה נמוכה היתה סוג של "מלכוד 22" בפניו עמדו בהרשמה למעונות היום: ללא עבודה, הן לא היו זכאיות לשלוח את ילדיהן למעונות יום. אך ללא מסגרת שתטפל בילדיהן, הן לא יכלו להתחייב למקום עבודה. מדיניות הממשלה החדשה היתה מעוצבת כך שתסיים את רשימות ההמתנה למעונות היום עד שנת 2015, וזאת באמצעות פתיחת 200,000 מקומות חדשים במעונות יום המפוקחים על ידי הממשלה; 200,000 נוספים ייפתחו עד 2017.<sup>55</sup>

צרפת, המתמודדת עם שיעור ילודה נמוך, החלה במדיניות של מעונות יום מוניציפליים מסוכסדים היטב, והקלות במס עבור משפחות המעסיקות מטפלות בבית, כמו גם חינוך לגיל הרך. חינם לכול.<sup>56</sup> צעדים אלה הובילו לשיעור השתתפות מרשים של 80% מהנשים בכוח העבודה, וזאת בהשוואה ל-60% בארה"ב.<sup>57</sup>

קובעי המדיניות היפנים והצרפתים רואים כשירותי טיפול בילדים במהלך היום אמצעי לעודד נשים ללדת. אך ההיפך הוא כנראה הנכון בישראל, בה מנהיגות פמיניסטית רואה במעונות היום אמצעי חיוני לצמצום שיעורי הילודה, וזאת מאחר שהם מאפשרים לנשים לחזור למקום עבודתן.<sup>58</sup> הדבר נכון במיוחד עבור נשים ערביות בישראל, שהן יותר ויותר משכילות ומעוניינות לעבוד. מעבר לתשתית תחבורה לא נאותה ורעות קדומות בקרב מעסיקים יהודים רבים, היעדר מסגרת טיפול אמין בילדים הוא המכשול המשמעותי ביותר להעסקתן. עם כה מעט משפחתונים ופעוטונים סבירים בערים עריכות, אמהות רבות פשוט אינן יכולות להתחייב למשרה. אין להן מקום בטוח להפקיד בו את ילדיהן.<sup>59</sup> לאורך כל הקשת החברתית המגוונת של ישראל, רוב הנשים מוכנות להשאיר את הילדים במעון יום בקהילתן ולצאת לעבודה. אבל הן לא יעשו זאת אם

השירות ניתן במרחק גדול מדי, באיכות נמוכה מדי, ובמחיר יקר מדי. עמליה סער מאוניברסיטת חיפה היא מומחית בבעיות תעסוקה ועסקים בקרב נשים ערביות. מחקרה מראה כי עוני והיעדר תמיכה מקשים על נשים ערביות לנקוט יוזמה.<sup>60</sup> לעתים תכופות תעסוקה היא חסרת היגיון כלכלי עבור אישה ערבית. אם היא חיה בעראבה ומוצאת עבודה בחיפה, ייתכן כי תעסוקה מהווה הצעת הפסד מבחינה כלכלית אם מחשבים גם את תשלומי הנסיעות לעבודה והוצאות הטיפול בילדיה הצעירים. המדינה החלה לספק מעונות יום חינם מגיל 3. אך העלות של הטיפול בילדים עד גיל זה מגיע בממוצע ללמעלה מ-20,000 דולר.<sup>61</sup> עבור אמהות עובדות מהמעמדות הסוציו-אקונומיים הנמוכים, שמשכורותיהן צנועות, אין בכלל על מה לדבר. יש להרחיב את הסובסידיות הממשלתיות כדי לסייע להורים עובדים לכסות את שנותיהם הראשונות של הפעוטות במעונות היום.

ישנם כמובן גם יתרונות עצומים הקשורים בשילובם של ילדים, אפילו צעירים מאוד, במעונות יום. מחקרים אמפיריים מסביב לעולם מדגימים באופן ברור כי לפעוטות שנמצאים במסגרות יום לגיל הרך יש יתרון.<sup>62</sup> יתרונות מובהקים סטטיסטית נמצאו בקרב ילדים שהושמו בתוכניות המדגישות טיפול עם אוריינטציה קוגניטיבית. אלו כללו תוצאות מבחני IQ, מבחנים קוגניטיביים, הישגים גבוהים יותר בכית הספר, שיעורים נמוכים יותר של חינוך מיוחד, ציונים גבוהים יותר, נטייה נמוכה יותר להישאר כיתה, ושיעורים גבוהים יותר של סיום תיכון. ככל שההתערבות החינוכית מוקדמת יותר ואינטנסיבית יותר, כך התוצאות טובות יותר. הנתונים מישראל מראים יתרונות דומים: הסובסידיות החדשות לטיפול בילדים העלו את שיעור הילדים במסגרות שהן טרום גן חובה, כמו גם שיעורי ההעסקה בקרב האמהות שלהם. יצוין שהשיפור בתעסוקה נמצא בעיקר בקרב אמהות עם רמות השכלה גבוהות יותר.<sup>63</sup>

לכאורה, גישה זו השתנתה. תחת צלה של מחאת קיץ 2011 ממשלת ישראל הרחיבה את הסבסוד למעונות היום מתוך מטרה מפורשת של שילוב נשים בשוק העבודה. תחילה, נראה היה כי מדובר במס שפתיים וזאת מאחר שלא היתה הערפה רשמית להורים עובדים. ואכן, הנחיות ממשרד הכלכלה התירו באופן מפורש לגברים חרדים שאינם עובדים או שאינם לומדים מקצוע ליהנות מההטבות המלאות הכרוכות במעונות יום חינם. המדינה שילמה 1,730 ש"ח מדי חודש עבור כל ילד בגן טרום-חובה ו-2,273 ש"ח עבור פעוטות. לא הותנו ציפיות כלשהן בנוגע לכניסה של הורים לשוק העבודה בתמורה. למעשה, הסובסידיה רק הפכה את לידתם של ילדים נוספים והשארת הוריהם מחוץ למעגל העבודה - קלה יותר!<sup>64</sup> ממשלת נתניהו של שנת 2013, נטולת ייצוג המפלגות החרדיות, החליטה לכאורה שאין היגיון בדבר והחלה לדרוש משני ההורים לעבוד כדי שיהנו מהטבות של סבסוד מעונות יום. מאחר שמדובר

בנושא טעון פוליטית כל כך, האם ההחלטה תיאכף או לא נותרה שאלה פתוחה עם כניסתה של ממשלה חדשה לשלטון. כמו סוגיה מורכבת במדיניות ציבורית, אלוהים נמצא בפרטים: חיבור ברור בין תעסוקה לסבסוד מהווה חוליה חיונית.

### על אפליה ודעות קדומות

מכשול נוסף שקשה היה להתגבר עליו קשור באפליה. אמאל איוב יכולה היתה להיות נערת השער למצוינות מקצועית בקרב נשים מהציבור הערבי בישראל. היא גדלה בנצרת, וזוהתה כמחוננת אקדמית בגיל צעיר. אך עם סיום לימודיה לתואר ראשון בפסיקה מהטכניון, היא נדחתה על ידי עשרות מעסיקים ישראלים פוטנציאליים כחסרת כישורים מתאימים.<sup>65</sup> איוב פנתה להמשיך את לימודיה לדוקטורט באוניברסיטת בן גוריון בבירטכנולוגיה. כשהיא החלה הפעם לחפש עבודה, נאמר לה שהיא מדופלמת יתר על המידה. לבסוף ד"ר איוב הקימה חברה משל עצמה, Metallo Therapy, המפתחת טכניקות לשימוש בננו-חלקיקי-זהב למיקוד קרינה בגידולים סרטניים.<sup>66</sup> למרות שהיא מכירה בקיומן של דעות קדומות במקומות עבודה רבים בישראל, היא טוענת כי מכשולים אחרים, כגון תחבורה וטיפול בילדים עבור נשים ערכיות המבקשות לעבוד, מהווים קשיים מהותיים יותר לתעסוקה במגזר.

סיבה נוספת לרמת תעסוקה נמוכה בקרב נשים היא התגמול הפתטי. לעתים קרובות, פשוט לא משתלם לעבוד. משכורותיהן של נשים במשרות מקצועיות כמו לא מיומנות היו מאז ומתמיד נמוכות יותר מאלו של גברים. בזדון או בשגגה, קיימת נטייה לדלג עליהן בשלב של קידום למשרות בכירות. המספרים מדברים בעד עצמם: נשים עובדות בישראל מרוויחות 66% ממשכורתם של גברים בעבור אותה העבודה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה דיווחה ב-2014 כי בממוצע, גברים ישראלים מרוויחים 10,953 ש"ח בחודש: נשים רק 7,244. נשים טובלות מתת-ייצוג בפרט בתחום ההיי-טק, בו הן מהוות רק 35.6% מכוח העבודה.<sup>67</sup> ולמרות שנראה שהמספרים משתפרים, ב-2013 רק 20% ממשרות ההנהלה הבכירה בחברות שנסחרו בבורסה בתל אביב אוישו על ידי נשים; 7.9% בלבד מהמנכ"לים של מאה החברות הגדולות ביותר בישראל הן נשים (מדובר בעלייה מ-4.5% רק מספר שנים קודם לכן).<sup>68</sup> הפער המגדרי הקיים מציב אתגר למספר אקסיומות בנוגע לשוויון הזדמנויות בחברה הישראלית ומחליש את הכלכלה. הוא מרפה את ידיהן של נשים באשר ליציאה לעבודה ובוודאי שאינן מסייע לצמצום פריון.

הנשים הערכיות בישראל עומדות בפני "סיכון כפול" של אפליה המבוססת הן על רקע מגדרי והן על רקע אתני. דא עקא, קשה מאוד להוכיח אפליה במקום

העבודה, גם אם לעתים מזומנות היא אכן שם. יכול מאוד להיות שד"ר איוב היתה לא מספיק מוכשרת, או מוכשרת מדי בעיני כל מעסיק נתון. לאחרונה ישראל החלה להתמודד עם הבעיה של תת-הייצוג של נשים ערכיות בשוק העבודה. ועדת אור, שמונתה על ידי הממשלה כדי לבחון את ההתנגשות בין המשטרה והמפגינים הערכים באוקטובר 2000, הכירה בפה מלא כי המגזר הערבי סבל מאפליה והזנחה היסטוריות. דו"ח הוועדה קרא למימון ציבורי לסגירת הפערים בחינוך, בפיתוח התעשיות, בתעסוקה ובשירותים חברתיים נוספים.<sup>69</sup> ב-2008, ממשלת ישראל קבעה למטרה כי עד שנת 2010, 10% מכלל עובדי המדינה יבואו מקהילות ערביות. זה עדיין 50% נמוך יותר משיעורם באוכלוסיית המדינה הכללית, אך עדיין טוב יותר מ-6% שהיו בפועל באותו הזמן. ועדיין, נכון לשנת 2016 יעד המטרה טרם הושג.<sup>70</sup>

חרדים מתלוננים גם הם כי קיימות אפליה ודעות קדומות ביוצאם למצוא עבודה. ככל הנראה, מדובר בטענה מוצדקת.<sup>71</sup> מוסד שמואל נאמן של הטכניון העניק חשיבות עליונה לבריאת נושא האבטלה החרדית, ואף הכין חומרי הסברה בנוגע להטבות הקשורות בשכירת חרדים עבור מעסיקים פוטנציאליים. מחקרן של המוסד מצביע גם על אפליה במשכורות בין עובדים חרדים וחילונים. כך, לדוגמה, ישנו שכר דיפרנציאלי משמעותי בין מועסקים אקדמאים חרדים ושאינם חרדים. בנוסף, נשים חרדיות בישראל מרוויחות פחות מאשר גברים חרדים (5,620 ש"ח לחודש לעומת 8,950 ש"ח לחודש). הן גם מרוויחות פחות מנשים יהודיות חילוניות עם רמת השכלה זהה, המרוויחות 8,000 ש"ח לחודש.<sup>72</sup> שכר שווה עבור עבודה שווה הוא אולי החוק, אך מדובר בחוק שקשה מאוד לאוכפו.

הקמתה ב-2008 של הנציבות לשוויון הזדמנויות בעבודה, במסגרת משרד הכלכלה, היתה צעד חשוב בהתמודדות עם התופעה. הנציבות מזהה ארבעה עשר סוגי אפליה במקום העבודה בישראל, וכינהם: לאום, גזע, מוצא אתני, גיל, מגדר ונטייה מינית.<sup>73</sup> עו"ד ציונה קניג-יאיר היא נציבת השוויון הראשונה, ומפקחת על הנציבות מאז תחילתה. קניג-יאיר היא תובעת לשעבר בפרקליטות המדינה ובפרקליטות מחוז ת"א וראש שדולת הנשים בישראל, ומביאה לתפקיד את השילוב הנכון של ידע משפטי ומחויבות אידיאולוגית. אך מדובר במטלה קשה במיוחד. קניג-יאיר מאמינה כי לישראל חוקים מצוינים הקוראים לשכר שוויוני עבור נשים וגברים, האוסרים על הטרדה מינית ושאר סיכונים, ובו בזמן מבטיחים ימי חופשה, שעות עבודה סבירות וזכויות סוציאליות נוספות. אבל חוקים אלו אינם נאכפים דיים. "מעסיקים רבים לא מבינים שאסור להם להפלות בהתבסס על מגדר, גזע או זהות אתנית," היא מסבירה.<sup>74</sup>

קניג-יאיר מודעת היטב לשיעור הנמוך של ערכים העובדים בתעשיות ההיי-טק בישראל (2.4% בכלל התעשייה - אך רק 1.3% הם עובדים מקצועיים). היא

מצטטת את המכשולים הרגילים: המרחק בין הקהילות הערביות והמעסיקים הפוטנציאליים, תחבורה ציבורית לא מספקת, כישורים מקצועיים לא מתאימים ומדיניות הגיוס של החברות. קניג'יאיר אינה מכחישה כי חלק מההסבר טמון באפליה סמויה שאינה בהכרח מכוונת.

אם יש בידיה ראיות סבירות, הנציבות תפעל משפטית כנגד מפרי החוק. אך למרות מאות שיחות הטלפון המגיעות לקו החם של הנציבות, אפליה לא-חוקית נותרת דבר שקשה מאוד להוכיח אותו. מאמצים פרואקטיביים מהווים אסטרטגיה מבטיחה בהרבה.

הממשלה תקצבה 200 מיליון ש"ח המתפרסים על השנים הקרובות עבור מרכזי תעסוקה, שמתחילים להיפתח סביב מוקדי אוכלוסייה ערבית. מטרתם: לשרך בין עובדים ובין מעסיקים פוטנציאליים. תוכניות פיילוט הושקו כדי להכין את האזרחים הערבים עם רקע מתאים לעבודה בתעשיית ההיי-טק. לדוגמה, יוזמה אחת העניקה 30 מיליון ש"ח בצורת סובסידיות שכר למעסיקים בתחום ההיי-טק ששכרו ערבים בעלי כישורים מתאימים. אזורי תעשייה מיוחדים הוקמו על מנת לעודד סטרטגאים בקרבת קהילות ערביות, ותלמידים ערבים זוכים לסבסוד בתחומי הלימוד הקשורים.<sup>75</sup> אך רמות המימון עבור תוכניות אלו הן צנועות כשלוקחים בחשבון את הפערים האדירים הקיימים וההטבות הכלכליות הפוטנציאליות הנובעות מהגדלת השתתפות ערבית בכוח העבודה המיומן.

הפיל בחדר הוא כמובן השירות הצבאי. רוב הערבים והחרדים, הן הגברים והן הנשים, אינם מצטרפים לכוחות הביטחון הישראליים. הם גם אינם משרתים בשירות הלאומי האלטרנטיבי, הפתוח כאפשרות עבור נשים דתיות, פציפיסטים או בני ובנות שמונה-עשרה עם בעיות בריאות. במשך שנים רבות המאמצים להפיכתו של הגיוס לחובה ליבו מחלוקת פוליטית גדולה מאוד. לבסוף הועברה ב-2014 חקיקה בנושא, אך יישומה נותר עדיין נעלם גדול.<sup>76</sup>

ניסיון המנהיגות והכישורים הטכניים הנרכשים על ידי חיילים רבים, מהווים משאבים יקרים בשוק העבודה הישראלי (קשה עדיין לכמת את ההטבות העתידיות בשוק העבודה הנובעות משירות ביחידת עילית בצה"ל, אך אין ספק כי הן משמעותיות).<sup>77</sup> ישנם כמה ערבים ישראלים המכירים ביתרון האקדמי לו זוכים סטודנטים יהודים המגיעים לאוניברסיטה כמשוחררי צבא, שהם בוגרים בהרבה וממוקדים יותר בלימודיהם. הם מאמינים כי השירות האזרחי עשוי לפעול לטובתם במובן זה, מאחר שהוא ייתן לסטודנט הערבי ניסיון להתחרות טוב יותר הן בכיתה והן בשוק העבודה.<sup>78</sup> אך רק מעטים מנצלים את ההזדמנות הזו, ומנהיגים ערבים פוליטיים משמיעים התנגדות קולנית מאוד להרחבת ההשתתפות בה.

בעיה מופרת היא שאינספור תעשיות בישראל עובדות עם צה"ל. חברות אלו בוחרות את עובדיהן גם בהתבסס על אישורם הביטחוני. "תעשיית הביטחון"

היא מועדון אליו אזרחים ערבים לא יכולים להצטרף. ללא התמודדות עם סוגיית השירות הצבאי, ניתן יהיה להתקדם, אך לעולם לא תתקיים סימטריה אמיתית בין ישראלים יהודים וערבים בעת כניסתם לשוק העבודה.

בקיזור, חלק קריטי מהחבילה של המדיניות החברתית הנדרשת כדי לייצב את אוכלוסיית ישראל הוא חיסול המכשולים העומדים בפני נשים - חרדים וערבים - בניסיונם להשיג השכלה נאותה ולמצוא עבודה מתאימה. עד כמה שהיא מסוגלת לעשות זאת, ישראל תהיה מדינה שוויונית יותר. אין משמעות הדבר כי נשים משכילות ועובדות המגיעות מתרבויות הסוגרות למשפחות גדולות יזנחו כליל את שאיפותיהן ללהקת ילדים. אך תיאוריה כלכלית ונתונים סוציולוגיים אמפיריים מציעים כי העצמת נשים מהווה צעד קריטי בתהליך ייצוב האוכלוסין, בלעדיו הפריון לא יירד.

### הבטחת עצמאות רבייה

מיתוס ידוע טוען כי רק במדינות מתפתחות ישנן נשים שלא יודעות כיצד, או שאינן בוחרות להשתמש באמצעי מניעת היריון. בעוד ששיעור הנשים המשתמשות באמצעי מניעה באופן גלובלי עלה מאז 1960, הרי שבפועל המספר האבסולוטי של נשים וגברים נשואים שאינם משתמשים באמצעי מניעה עלה. מתוך 2.3 מיליארד נפשות בגיל הפריון ברחבי העולם, כ-44% - או כמיליארד נפשות - אינם משתמשים באמצעי מניעה.<sup>79</sup>

אמצעי מניעה ארלי זמינים במדינות מפותחות, אך אין משמעות הדבר בהכרח שנעשה בהם שימוש. מחקר משנת 2014 שפורסם ב-*American Journal of Public Health* מדווח כי בארה"ב מחצית ההריונות אינם מתוכננים. כ-40% מתוכם מגיעים להפלה.<sup>80</sup> סקרים מסכיבים לעולם מגלים סיפור דומה: סך הכול, רק 53% מהנשים בהריון במדינות מפותחות ציינו כי ההריון שלהן היה מתוכנן.<sup>81</sup> עבור חלק מהן מדובר היה רק בעיתוי לא מוצלח, עם היריון שהגיע מוקדם יותר מן התוכנית. אך במקרים רבים אחרים, ישנן שפע של סיבות אישיות, מקצועיות או כלכליות מדוע אם או אב היו מעדיפים שלא תתקיים לידה כלל. כשהפלות מתוכננות וטבעיות מוחסרות מהחישוב, כאחד מתוך חמישה ילדים במדינות מפותחות נובע מהיריון לא רצוי.<sup>82</sup> ייתכן כי המספר בישראל אף גבוה יותר.

ככל שנשים בכל רחבי החברה הישראלית הופכות עצמאיות, עליהן להיות המילה האחרונה בהחלטות הנוגעות לגופן. יש להעניק לעצמאות רבייה הכרה חוקית כזכות אנושית בסיסית. העיקרון צריך להיות יותר מאשר הצהרה בלבד. ישראל צריכה להקל עד כמה שניתן על נשים שאינן רוצות בילד להימנע מהיריון. משמעות הדבר היא כי על מערכת הבריאות הציבורית המהוללת של



מקומית של Planned Parenthood הבינלאומי), אך למרות רכבות המתנדבים שלה היא נותרה ארגון בעל נראות נמוכה יחסית, עם משאבים צנועים.<sup>85</sup> הדבר צריך להשתנות. ארגונים לא ממשלתיים הם בעלי תפקיד מרכזי במדינות סביב העולם בהתמודדות עם אתגר חינוכי זה.

כאשר ב-1993 מספר מקרי ה-HIV בתאילנד הגיע למיליון, עלייה של 1,000% לעומת שלוש שנים קודם לכן, יוזמת חירום הושקה. ממשלת תאילנד העבירה את "שרה הקרב" אל חדרי הכיתות. אגודת האוכלוסייה והפיתוח הקהילתי גויסה כדי להכשיר למעלה משלוש מאות אלף מורים ללמד תכנון משפחה.<sup>86</sup> שיעורים אלו העלו את המודעות הציבורית בנושא, וגרמו לטרנספורמציה בתפיסות הלאומיות בנוגע לאמצעי מניעה. ייתכן שחלק מהתהליך לא ימצא חן בעיני ישראלים, אבל הוא היה יעיל מאוד עבור תאילנד. חלוקת קונדומים הפכה לכילוי לאומי מקובל, והסירה כל דעה קדומה שעוד נותרה או מבוכה בנושא: ילדי בית ספר ניפחו אותם כבלונים, נערכו פסטיבלים של אמצעי מניעה, ומסעדות השתמשו בהם לקישוט. המחוקק החליט להפיץ קונדומים חינם, וגברים חויבו להשתמש בהם בכתי בושח.

יוזמת החלוקה החדשה הובילה להטבות משמעותיות בבריאות הציבור. שיעור הזיהומים בעקבות מגע מיני בקרב עובדי תעשיית המין בפרובינציה מסוימת צנח מ-13% לפחות ל-1% תוך חודשיים!<sup>87</sup> מאחר שתעשיית המין בתאילנד אינה רק עבור תיירים, וגברים תאילנדים רבים משתמשים בה, מומחי האו"ם העריכו כי המדיניות מנעה הידבקות ב-HIV בקרב 7.7 מיליון אזרחים.<sup>88</sup> היוזמה נועדה אמנם ליעדים של בריאות הציבור, אך כדיעבד היתה גם מוצלחת למדי בתחום תכנון המשפחה. המדיניות הובילה לצניחה של 50% בשיעורי הפרייון, והורידה את המדינה אל מתחת לשיעור תחלופה בין דורית. לאור השכיחות הגבוהה יחסית של מחלות מין שונות בארץ,<sup>89</sup> ישראל תזכה בדיווידנד "ללא חרטות" של בריאות הציבור אם תדגים את אותה חדות תפיסה, ותיצור תוכנית הפצה בהתאמה לנורמות החברתיות המקומיות.

כדי לשנות את "עצמאות הרבייה" מאידיאל למציאות, יש לשנות את מדיניות ההפלות של ישראל. כשאישה נכנסת להיריון ומבקשת להפסיקו, עליה להיות מסוגלת לעשות זאת במהירות ובטחה. זוהי טעות להרשות למתנגדי הפלות לזקוף לעצמם עליונות מוסרית ולהעלות טענות של "כפייה" כשמדובר בהפלות. הכפייה היחידה המתרחשת בישראל כיום היא מול אזרחיות רבות שאין ביכולתן לבצע הפלה חוקית וכופים עליהן לידה בניגוד לרצונן. למרות השינויים הצנועים במדיניות ההפלות לאחרונה, מערכת שלמה המעוצבת כדי להפוך את ההפלות ללא נוחות ולא נעימות נותרה ברובה על כנה. על נשים לא נשואות לעמוד בפני ועדה של זרים ולשטוח את תחנוניהן בטרם יקבלו היתר. הדבר יוצר חרדות, השפלות ועיכובים מיותרים. עבור נשים נשואות, המצב

המדינה לספק אמצעי מניעה בטוחים ויעילים בחינם לכלל האזרחים. עליה גם להסיר חסמים כלשהם המובילים לאי-נוחות ומבוכה בחלוקתם של אמצעי המניעה הנבחרים.

מלבד הגברים והנשים הרבים ששכחו או שאין להם כוח לטרוח עם השימוש באמצעי מניעת היריון, יש אינספור מקרים של נשים ישראליות שהן או נכוכות לרכוש אמצעי מניעה או חוששות שבני זוגן יראו את הנושא בעין רעה. מתבגרים חוששים ממה שיאמרו הוריהם או חבריהם. ישנם גם כאלו שאינם יכולים להרשות לעצמם את ההוצאה. מדיניות ציבורית ראויה צריכה להבטיח לישראלים תפריט מלא של אפשרויות מניעה אותן ניתן יהיה להשיג בעלות מועטה או ללא עלות כלל, באופן דיסקרטי, ללא חשש, ללא בושה ובוודאי ללא ענישה. ברגע שנשים (וגברים) בוחרות את אמצעי המניעה המועדף עליהן, אין סיבה שיהיה עליהן לפגוש ברופא שוב ושוב או להזדקק למרשמים לצורך המשך השימוש.

רפורמה במדיניות אמצעי המניעה אינה עניין לנשים בלבד. לגברים יש אחריות שווה בנושא. מבלי להתעלם מהעלייה האחרונה במחיר הלסס,<sup>83</sup> קונדומים הם שיטה זולה לפיקוח על ילודה. עלויות היצור הן רק כ-0.04 סנט ליחידה.<sup>84</sup> לחלוקתם חינם צריכה להיות עדיפות, עם מתקני חלוקה בשירותים של מרפאות, בתי ספר תיכון, אוניברסיטאות, בסיסים צבאיים, מפעלים ומסעדות. גישה זו תפחית גם הריונות לא רצויים בקרב מתבגרות ונשים בכלל, וכן תמוג מחלות מין. גיתוחים לכריתת צינור הזרע צריכים גם הם להיות חינם וזמינים ללא עלויות נוספות.

אמצעים למניעת היריון גורמים לאנשים מסוימים לחוש שלא בנוח, בעיקר בישראל, בה ישנם גורמים חברתיים גדולים שאינם דנים ביחסי מין באופן פתוח ורואים בצניעות ערך מרכזי. יש לכבד מנהגים אלו. אין סיבה מדוע הפצת מידע והפיכתם של אמצעי המניעה לזמינים ייחשבו לחתירה תחת ערכיהן של קהילות מסורתיות. ניתן להכין תוכניות וערכות חינוך מיני מותאמות תרבותית יחד עם הרשויות המתאימות. בו בזמן, אין סיבה מדוע החברה הישראלית צריכה להניח לנורמות צניעות קיצוניות להגדיר את מדיניות האוכלוסין שלה. ישראל במידה רבה היא חברה בוגרת, ובנושאי התנהלות מינית היא בעיקרה ליברלית. עם זאת, בספרה הציבורית (וכך גם במשפחות רבות) יש עוד כבדת דרך לעשות. אמצעי המניעה צריכים להתקדם מתחום הטאבו הלא-מדובר אל עולמן המעשי של התרופות.

כמאמצים להרחיב את השימוש באמצעי מניעה, ראוי לזכור את חשיבותם של ארגוני "המגזר השלישי". אך עם זאת, אין בישראל ארגון משמעותי עם משאבים שיוכל להשפיע באמת ובתמים על נגישותם של אמצעי מניעה. אמנם קיימת האגודה הישראלית לתכנון המשפחה, "דלת פתוחה" (המהווה שלושה

חמור בהרבה: טכנית אין זה חוקי לאישה נשואה לסיים היריון. עליה או לשקר לוועדה או לבצע הפלה "בלתי חוקית", שאינה מבוטחת ואולי אף לא בטוחה. לשינוי במצב זה יכולות להיות או לא להיות השלכות דמוגרפיות. אך הגיע הזמן לשים קץ להפרה בוטה של זכות האישה לקבוע מה נעשה עם גופה.

רוברט אנגלמן, מנהל מכון החשיבה World Watch, כותב:

הסרתם של אזיקי הפיקוח הרבייטי החיצוני מנשים תצמצם ילודה ברחבי העולם מהר יותר מאשר כל מדיניות אחרת אותה ניתן לשער. דמיינו עולם כזה: ילדים נולדים רק כאשר שני ההורים, ובמיוחד הנשים, חופשיים מכל לחץ מצד אחרים ללדת, ורוצים לגדל ילד אל בגרות, ולנשים ישנה עצמאות אמיתית בתחומי היצרנות כמו גם הפריון של חייהן.

עם תיקוני חקיקה ושינויים קלים בתקציב משרד הבריאות, ישראל יכולה להפוך חלק מעולם זה.

## סוף לתמריצים מעוותים

מדיניות ציבורית טובה מתגמלת התנהגות ותוצאות רצויות באופן חיובי, והתנהגות ותוצאות לא רצויות באופן שלילי. מדי פעם, סובלים מקבלי החלטות מבלבול ועיוורון, וישנם מקרים רבים בהם ההיפך מתרחש. כאשר ממשלות משלמות לאנשים לעשות דברים בעלי השלכות חברתיות שליליות, הדבר מכונה "תמריץ מעוות". למרבה הפליאה מדובר בתופעה נפוצה יחסית.

להלן כמה דוגמאות מעניינות מן העבר. בהאנוי הישנה הממשל הצרפתי הקולוניאלי קבע "תשלום פרס" על עכברושים, כדי להשתלט על בעיית טפילים מתפשטת. בפועל התפתחה תעשייה ביתית מקומית קטנה של גידול עכברושים כדי לקבל את אותו הפרס מהמשרד הקולוניאלי.<sup>90</sup> דוגמה נוספת היא חוק המינים הנכחדים של ארה"ב, האוסר על פיתוחן של קרקעות המהוות בית גידול ליצורים נדירים. החוק הוביל לחיסולם של בעלי חיים נדירים בשטחים פרטיים, בטרם ייכנסו לרשימה "השמורה" ולמגבלות כלכליות משתקות על הקרקע.<sup>91</sup> בישראל, במשך שנים זכותם של החקלאים למים מסובסדים חודשה מדי שנה בהתבסס על הכמות בה נעשה שימוש בשנה הקודמת. הדבר גרם לחקלאים להשקות שדות בבזבזנות כדי שלא יאבדו את זכויותיהם בשנה הבאה.<sup>92</sup> והרשימה עוד ארוכה.

מדיניות האוכלוסין בישראל מהווה מקרה קלאסי של תמריצים מעוותים. קצבאות ילדים בישראל אינן הגיוניות מאחר שאמצעי מדיניות לעידוד ילודה עובדים יותר מדי טוב. בדומה להשערתו של זוכה פרס נובל, פרופ' בקר,

תשלום למשפחות על מנת שיילדו עוד ילדים מצמצם אמנם את עלותם של ילדים נוספים בטווח הקצר. אך הדבר מעוות את התחשיב הכלכלי עבור גידול ילדים. לבטח, השפעתן של סובסידיות אלו אינה אחידה. בעוד שכמויות הכסף אינן מספיקות כדי לכסות את ההוצאות של גידול ילד בישראל, נראה כי הן בהחלט מעודדות משפחות עניות ללדת יותר ילדים מאחר שהן יוצרות אשליה שהילדים יטופלו.

ד"ר אלמה כהן, כלכלנית מאוניברסיטת תל אביב, העריכה את יעילותן של התיאוריות של בקר במסגרת מחקר אמפירי על השפעת קצבאות הילדים בישראל. זה לא מפתיע שהשפעת הקצבאות על פריון היתה חלשה בקרב משפחות עשירות בהן הסובסידיה היוותה אחוז חסר משמעות מהכנסתן הכוללת. עם זאת היתה לה השפעה משמעותית בקרב זוגות עניים: אצלם הסובסידיות מהוות סכום נכבד ביחס להכנסה הפנויה.<sup>93</sup> במילים אחרות, המדיניות מכוונת לאותם האנשים שהם הכי פחות מסוגלים לתמוך כלכלית במשפחות גדולות.

כשהממשלה קיצצה בקצבאות הילדים אך במעט ב-2003, ובהמשך בשנת 2013, הדבר השפיע מיידית על שיעור הילודה בישראל. אזרחים ערבים מוסלמים הושפעו באופן הניכר ביותר: ירידה צנועה בקצבאות הילדים קושרה עם צניחה מיידית של 6% עד 7% בפריון.<sup>94</sup> הקיצוץ השפיע בעיקר על נשים בין הגילים 35-45. בשלב הזה, לא ניתן לפרש את הצניחה ברמות הפריון כניכוב בלבד של הילד הבא, וזאת מאחר שזה הגיל שנים מתחילות להגיע לסיום שנות הפריון שלהן.<sup>95</sup> השפעת כיטולן של הקצבאות כליל תהיה גדולה אף יותר. התומכים בקצבאות יטענו שזאת בדיוק מטרת המדיניות: לעודד את מי שאחרת לא היה בוחר לעשות ילדים. אולם התוצאה היא קטסטרופה חברתית. כאמור, הסובסידיות לא תוכננו אך ורק על מנת לעודד משפחות גדולות, אלא גם כדי לסייע למשקי בית עניים, בהציען להם חיים טובים יותר ושוויון הזדמנויות. אך במשך השנים, למדיניות היתה השפעה הפוכה. קצבאות הילדים של ישראל יצרו דינמיקה הפועלת כנגד יציאה לעבודה ובעד משפחות גדולות באופן לא טבעי. תוצאה לא מכוונת נוספת היא תמיכתה דה פקטו של המדינה בפוליגמיה. השורה התחתונה היא כי סבסוד משפחות גדולות מחמיר את פער העוני של המדינה. בין 1970 ו-2010, תשלומי הרווחה לנפש בישראל עלו ביותר מ-400%. במהלך הזמן הזה הכלכלה הכפילה עצמה.<sup>96</sup> עם זאת, אי-שוויון בהכנסות, כפי שהוא נמדד על ידי מדד הג'יני ושיעור המשפחות החיות מתחת לקו העוני, צמח הרבה יותר.<sup>97</sup>

התופעה אינה חדשה. מתן פרס על לידות באמצעות תשלומי רווחה הוביל לתוצאות אומללות במשך מאות שנים. חיבורו של מלתוס "על עקרון האוכלוסייה" משנת 1798 נכתב במקור כתגובה לחוק שהוגש על ידי הפוליטיקאי ויליאם פיט מתוך המטרה "להעניק שילינג לשבוע לכל עובד בעבור כל ילד

שיש לו מעל לשלושה". מלתוס כותב על נטייתו הראשונית לראות את קצבאות הילדים כהצעה הומניטרית מצוינת ועל השינוי בנטיית לבו:

אני מודה כי לפני שהחוק הוצג בפרלמנט, ולמשך זמן מה לאחר מכן, חשבתי כי תקנה מסוג זה תהיה מעולה מאוד; אך מחשבה נוספת על הנושא שכנעה אותי כי אם יעדה הוא להיטיב את מצבם של העניים, הרי שהיא עתירה לפגוע בעצם מטרתה. אין לה שום נטייה שאני יכול לגלות להגביר את תוצרי המדינה ואם היא מכוונת להגדיל את האוכלוסייה מבלי להגדיל את התוצר, נראה כי התוצאות ההכרחיות והבלתי נמנעות הן כי אותו התוצר יחולק בין מספר גדול יותר ... וכי העניים בכלל יהיו במצוקה גדולה יותר.<sup>98</sup>

ביטולם של תמריצי עידוד ילודה הוא צעד ראשון קריטי שעל ישראל לנקוט כדי לייצב את האוכלוסייה. אך אם המדינה תחליט להיות נחושה בנוגע לצמצום שיעור הפרייון שלה, עליה לקחת צעדים גדולים עוד יותר. ישראל יכולה ללמוד ממדינות שעברו שינויים מהותיים בגישות הציבור לגבי פרייון והורות אחרת ללא כפייה, וזאת באמצעות מיסוי ותוכניות תמריצים. אף מדינה לא עשתה זאת יותר ברצינות, והגיעה להישגים יותר מרשימים, מאשר סינגפור.

עם קבלת עצמאותו מבריטניה ב-1963, האי הזעיר בן 710 הקילומטרים הרבועים כבר היה צפוף מאוד. איכות החיים והפיתוח הכלכלי סבלו כתוצאה מכך. ב-1966 שר הבריאות השיק מדיניות חדשה, בהסבירו כי

סינגפור, כפי שכולנו יודעים, היא אי קטן צפוף יתר על המידה של שני מיליון נפשות החיות בשטח של מעט יותר ממאתיים מיילים מרובעים, או צפיפות אוכלוסין של כ-8,000 נפשות למייל מרובע. מכאן שתכנון משפחה הוא נושא בעל חשיבות לאומית ואכן בעל דחיפות עבורנו. הסיכוי הטוב ביותר שלנו לשרוד בסינגפור עצמאית כרוך בדגש על איכות ולא על כמות.<sup>99</sup>

התוכנית החברתית שהוצגה שיקפה את החשיבה הפרגמטית הזו: בתור התחלה, כל המחסומים בנוגע להחלטות רבייה של זוגות הוסרו, והמדינה מימנה את כלל ההוצאות הרפואיות הכרוכות באמצעי מניעה. ב-1969 הועבר חוק כי המדינה תישא בעלות המלאה של ניתוחים לכריתת צינור פליטת הזרע ולקשירת חיצורות. ב-1974 הותרה הפלה חינם לפי בקשה. גיל המינימום לנישואין הועלה ל-18 ונשים עורדרו להצטרף לכוח העבודה (כיום 42% מן העובדים בסינגפור הן נשים).

התוכנית של סינגפור היתה ייחודית מאחר שהיא עשתה שימוש מקיף בתגמולים חיוביים ושליליים כדי לעודד משפחות קטנות יותר. אמנם לא מדובר בכפייה, אך הופעלו תמריצים כלכליים ניכרים. באוגוסט 1972 המדינה נקטה סדרת צעדים שכללה:

- (1) הפחתת מיסוי עבור משפחות עם שלושה ילדים או פחות;
- (2) קדימות נמוכה יותר לקבלה לבתי ספר יסודיים מצוינים לילדים שהם הרביעי, החמישי או השישי במשפחתם;
- (3) תשלום גבוה יותר לבית החולים עבור לידתו של כל ילד נוסף, בעלות שגדלה עם כל ילד;
- (4) אובדן נגישות לדיור ציבורי ממשלתי עבור משפחות גדולות;
- (5) הגבלת חופשת לידה ממומנת לשני ילדים בלבד.<sup>100</sup>

מדיניות זו לא הענישה משפחות גדולות בסינגפור, אלא פשוט תגמלה באופן חיובי משפחות קטנות יותר על שעשו את הדבר הנכון. באותו האופן שחברה עשויה להעניק תמריצים להתקנת מערכות חשמל סולריות בבית, לסכסד משתמשים בתחבורה הציבורית או לעודד מגורים בפריפריה, סינגפור הקלה על משפחות אשר קיבלו החלטות פרייון שהיו לטובת הציבור בכללו. במדיניות ציבורית, מקובל להכיר בזכותה של חברה, אם לא החובה, לתגמל התנהגות שהיא לטובת הציבור.

במבט לאחור, המדיניות של סינגפור האיצה מאוד תמורה באוכלוסייה שכבר החלה קודם לכן. התוצאות היו מהירות: צמיחת האוכלוסין השנתית ב-1957 היתה 4.5%. ב-1980 היא ירדה ל-1.5%, כשהעלייה היתה למעשה רק תולדה של מומנטום הקשור בגיל הצעיר של האוכלוסייה. הפרייון הכולל ב-1955 היה למעלה מ-6 ילדים למשפחה; ב-1980 הוא ירד ל-1.74.<sup>101</sup> שיעור ההפלות הרקיע שחקים, פי שבעה בתחילה, וזאת מאחר שלא כל האזרחים הצליחו להפנים הרגלי שימוש באמצעי מניעה.<sup>102</sup> לבסוף, עם הפצת אמצעי מניעה למיניהם, מספר ההפלות צנח לרמה הנמוכה ביותר שנרשמה אי פעם.

בהפריכו את הרעיון כי צמיחת אוכלוסין היא דרישה הכרחית עבור צמיחה כלכלית, הירידה התלולה בפרייון השתקפה במהרה בביצועים כלכליים יוצאים מן הכלל. ב-1960 הת"ג השנתי לנפש היה כ-2,200 דולרים. עם כלכלה מתרחבת ואוכלוסייה יציבה, ב-2013 נפש בוגרת ממוצעת בסינגפור הרוויחה 85,700 דולר - רמה גבוהה אפילו מנורווגיה.<sup>103</sup>

סוג זה של מדיניות אינו ייחודי לסינגפור. התמורה הדמוגרפית המדהימה של איראן לא היתה קשורה רק לחינוך ולמודעות. ב-1993 העביר הפרלמנט האיראני חקיקה שביטלה חלוקת תלושי מזון, חופשות לידה בתשלום וסובסידיות רווחה מיוחדות לאחר הילד השלישי. שיעורים בשימוש באמצעי מניעת היריון נדרשו מכל זוג לפני שיכלו להינשא. אף אחד במדינות אלו לא נקנס או נענש אם החליט לעשות שלושה ילדים או יותר, אך המדינה בחרה לתעדף את משאביה ולסייע לאלו שהגבילו את גודל משפחתם למען טובת הכלל.<sup>104</sup> ישראל צריכה לעצב וליישם מדיניות דומה: עליה לבטל את הטבות המס

והתשלומים הישירים למשפחות אחרי שהביאו לעולם שני ילדים. ישנם יתרונות כספיים רבים אחרים הניתנים למשפחות גדולות וגם כאן, יש לבטלם:

1. אין לתת עוד לאמהות מענקי לידה החל מהילד השלישי ואילך.
2. יש להעניק מלגות וקצבאות מיוחדות לנוער על-בסיס הצטיינות ולאווך בשל היותו בן למשפחה גדולה.
3. בקביעת סדר עדיפויות לשיכון בדיוור ציבורי, יש להעניק בראש ובראשונה מקום למשפחות קטנות, אותן רוצה החברה לעודד.
4. אין להעניק הנחות אוטומטיות בארנונה למשקי בית רק בגלל מספר ילדים גבוה.
5. יש לפטור משפחות מן העלות של מעונות יום באופן מלא עבור הילד הראשון, לסבסד באופן נדיב את הילד השני, ורק לתת מענק צנוע עבור הילדים שלאחר מכן.

בנוגע לנקודה האחרונה, יש לבחון מחדש את כלל תחום הסובסידיות עבור חינוך לגיל הרך. סובסידיות אלו מאפשרות לשני ההורים במשפחה לעבוד, ועל כן מעונות יום הם חיוניים. אך במשך שנים מעונות היום היו חלק מחבילה רחבה ומעוותת, שדרבנה נשים להישאר מחוץ לשוק העבודה.<sup>105</sup> על מדיניות החינוך היום לשקף יעדים דמוגרפיים חדשים ובני-קיימא של המדינה. אם הורה בוחר שלא לעבוד ולא לתרום לכלכלה, מדוע על החברה לכסות את עלות גידול ילדיו?

למידה ממקומות כרוגמת סינגפור, המתעדפים רווחה וסיוע לילד הראשון והשני, תוביל ליללות של מחאה. סוג זה של רפורמת מדיניות מותקף באופן קבוע כאטום, קשה-לב, ומעניש ילדים על לא עוול בכפם. רבים יטענו כי מהלך כזה יביא לזריקתם של מאות אלפי ילדים אל מתחת לקו העוני. אבל ביקורת מסוג זה סובלת מקוצר ראייה קיצוני. שינוי תמריצים לעידוד ילודה יכול למנוע מאות אלפי לידות במשפחות גדולות חסרות-כול, שאינן יכולות לספק תמיכה כספית מינימלית בילדיהן. כאשר מרחיבים את מספר השנים בחישוב, אילוץ של משפחות להיות אחראיות לילדיהן זו גישה מלאה חמלה יותר מאשר מערך התמריצים העכשווי, המגדיל את מעגל העוני המשתק בקרב המעמדות הנמוכים בישראל. ולכל הפחות, אפשר תמיד שלא ליישם מדיניות כזו באופן רטרואקטיבי, אלא בהתראה של שנה קדימה, החל מהילדים שיוולדו בהמשך. כך לא ניתן לטעון שאף ילד הופקר.

במבט לאחור, המדיניות הנוקשה שתגמלה משפחות קטנות בסינגפור היסלה את העוני שם. החברה הישראלית צריכה לשלוח מסר כי בעוד שהיא דוחה על הסף את כפייתו של גודל משפחה על פי רגולציה, בו בזמן היא אינה מעורדת אנשים ללדת ילדים אם הם אינם מסוגלים לתמוך בהם כלכלית. גם ללא מהפכה דמוגרפית מוצהרת, מסרים מסוג זה מתחילים להופיע. לדוגמה, באר שבע בהגדרה את יעדיה הכלכליים והחברתיים לעשור הנוכחי, קבעה

לעצמה מטרה להפחית עד 2020 את מספר המשפחות עם ארבעה ילדים או יותר ב-50%, כצעד למניעת עוני.<sup>106</sup> מדובר בצעד אמיץ. ברור שחברה ראויה לא תיתן לילדים לרעוב. הממשלה חייבת למצוא דרכים לספק צרכים בסיסיים מבלי לתת חיווך חיובי להתנהגות הדנה רבבות של צעירים לגדול בעוני. יש לאפשר לילדים במשפחות עניות שאין להם די לאכול ללכת לגנים ולצהרונים המציעים תוכניות חינוכיות איכותיות. כאן, ניתן להעניק לילד שתי ארוחות חמות וקלוריות שוות ערך לתזונה של יום שלם. בהתייחס לצרכים הבסיסיים ביותר, גודל המשפחה אינו יכול להוות שיקול: אין להאשים ילד בשל החלטה בלתי אחראית של הוריו. בו בזמן, אין לתגמל הורים שמביאים ילדים לעולם בידיעה שהם אינם מסוגלים לתמוך בהם כלכלית. קיצוץ קצבאות הוא תרופה חזקה, ואנשים הגונים בעלי חמלה יורשו סימפתיה עבור משפחות גדולות שמצבן הכלכלי יוחמר באופן זמני. אמפתיה זו היא טבעית ואנושית מאוד. אך נסיבות שונות מחייבות סוגים שונים של סימפתיה. ניתן למשל לחוש חמלה כלפי מעשנים החולים בדלקת סימפונות, או אלכוהוליסטים עם מחלות כבד. יש החשים הזדהות מסוימת עם מהמרים כפייתיים המאבדים את בתיהם בגין חובות, או אף עם פושעים הנרקבים בבתי הכלא. אך כאשר התנהגות של פרט מובילה למצב לא-בריא בעל תוצאות חברתיות שליליות, יש להוסיף על הסימפתיה את ההכרה כי התנהגות לא-ראויה היא בעלת השלכות חברתיות. על מדיניות ציבורית תועלתנית להפוך הורים לאחראים. אפשר להרגיש רע, ואף להושיט יד לטיפול בסימפטומים, מבלי לתת למעשנים סיגוריות מסובסדות או לממן שתייה חריפה לאלכוהוליסטים. מתן קצבאות ילדים למשפחות גדולות עם הכנסה נמוכה מעודד משפחות גדולות עוד יותר. מדיניות הרווחה צריכה לסיים את מעגל העוני והתלות - ולא להעמיק אותו.

זה לגיטימי לחלוטין לחברה להכיר בכך שהורות היא זכות בסיסית. אך היא יכולה גם לנקוט צעדים כדי להגן על ילדיה ולהנציח לטווח הארוך את איכות החיים הקולקטיבית. יש צורך במדיניות המבטיחה כי כלל האזרחים, ללא קשר ליכולתם הכלכלית, זכאים לילד או שניים, ולסייע לאלו שאינם יכולים להרשות לעצמם משפחה קטנה. אך מדינות הסובלות מאכלוס יתר בוודאי אינן מחויבות לשלם למשפחות המתרחבות מעל לרמות פריון של שיעור החלופה. להיפך, על מדיניות אחראית המבוססת על צדק בין-דורי לממן שיעור ילודה יציב ובר-קיימא.

שינוי נורמות חברתיות הוא תהליך אטי שלא יתרחש מיד. הוא גם דורש הכרה מלאה בכוח שיש להתנהגות "עמיתים" ובלחצים החברתיים המניעים החלטות רבייה רבות. מחקר מתודולוגי שהיווה ציון דרך בדמוגרפיה המודרנית התמקד בתופעות אלו. המחקר נערך על ידי הפוליטיקאי והדמוגרף הנורווגי גודמונד הרנס. במחקר ניתח הרנס מדוע ומתי אנשים נישאים. הרנס עיצב מודל שאפיין את תהליך הכניסה של קבוצת גיל אל "הנישואין הראשונים". מודל הרנס מזהה שני כוחות המשפיעים על החלטת הפרט "לקנן". הראשון נוגע ללחץ החברתי להינשא, שהוא פרופורציונלי למספר החברים בקבוצה החברתית שכבר נשואים. השני הוא התאמה לנישואים ("marriageability"), כאשר ההנחה היא שהתכונה יורדת עם הגיל. לפני שהוא מדגים את התופעה דרך החישוב המתמטי, מסביר הרנס:

אנשים רווקים חווים את הלחץ החברתי להינשא כדרכים מגוונות כשהאחוז שכבר נשואים הולך ועולה. הרבה מהאינטראקציה החברתית מבוססת על גיל. כאשר אחוז גדול מקבוצת הגיל נישא, לאנשים רווקים תהיה אינטראקציה פחותה יותר עם חברים ישנים. הם יוזמנו פחות למסיבות, ארוחות ערב או טיולים, חלקית בשל אי-הנחות הנובעת מתחומי עניין שונים, וחלקית בשל האיום שהם מהווים כלפי הזוגות המבוססים. כשרווקים מוזמנים, המארחים לוקחים על עצמם לעתים מוזמנות את התפקיד של שדכנים. ... ככל שהגיל עולה, החוויה הפסיכולוגית של להיות לא-נשוי כסוג של סטייה מודגשת על ידי התרבות הפופולרית. לדוגמה, כשאישה נותרת במאגר הלא-נשואות, הגדרתה החברתית משתנה מ'עלמה' (maiden) ל'רווקה זקנה' (spinster), או אפילו למישהי שהיא 'דחוייה' (reject).<sup>107</sup>

הרנס מאפיין נישואין כגורם מידבק המשפיע על הסובבים. המודל הכמותי שלו ניבא את השכיחות של נישואין בהתבסס על "פעפוע חברתי" (social diffusion) - וההשפעה המתחזקת שפרט מושפע מעמיתיו.<sup>108</sup>

פריון הוא גם גורם חברתי מידבק.<sup>109</sup> כשבוחנים דפוסי פריון במדינות בהן גודל המשפחה צנח הרחק מתחת לשיעור תחלופה בין דורית, מצאו דמוגרפים כי המאפיין השכיח ביותר היה עלייה משמעותית בגיל הלידה הראשונה. תמריצים סוציו-כלכליים לכדס אינם יכולים להסביר את התופעה. לעומת זאת, נמצא כי אינטראקציות חברתיות היו אלו שהכי השפיעו על פריון.<sup>110</sup> במילה אחת, ההחלטה ללדת ילדים תלויה לעתים תכופות פחות במשתנים הקשורים ברקע המשפחתי ונתיבי חיים, ויותר בהתנהגותם של חברים כפי שהיא מועברת

דרך רשתות חברתיות. כשהדמוגרפים בונים מודל להסתברות של פרט ללדת, גורם המפתח הוא מה שעושים עמיתים וחברים באותו הזמן.

דמוגרפים יישמו את מודל הרנס לצורך תחזיות הסתברות פריון לפי קבוצות גיל.<sup>111</sup> המודלים המתוקננים מתמטית שיקפו את עוצמתם של הכוחות החברתיים, כוחות שמוכרים היטב ברוב החברות, ובוודאי בישראל.<sup>112</sup> במשך שנים רבות, ילדים אינם שיקול משמעותי בחייהם של צעירים. ואז, באופן פתאומי למדי, ישנו לחץ עצום על זוגות (וכיום גם על רווקות רבות) ללדת. מחקר סוציולוגי אחד מתאר "סינדרום כיתור על ידי הריונות" (המותיד אנשים בתחושה שהם "מחויבים לעשות את מה שכולם עושים") כסיבה המרכזית ללידתם של ילדים.<sup>113</sup> בישראל, ללא ספק, הלחץ שמפעילות משפחות יהודיות כמוסלמיות על זוגות צעירים הוא עצום.

ישנן דרכים רבות לשלב את התובנה הזו בתוך מדיניות. כדורים ביותר הם צעדים הגורמים לעיכוב הרגע בו גיל הנישואין ומועד הלידה הופכים נורמטיביים בקרב קבוצת גיל מסוימת. אשר על כן, צבא יחד עם השכלה גבוהה מעניקים "דיווידנד דמוגרפי כפול" עבור ייצוב אוכלוסין: לא רק שהם גורם מעצים שמעלה את "העלות האלטרנטיבית" של ילדים נוספים עבור הורים, הם גם תורמים לעיכוב בגיל הנישואין ובהחלטות הפריון של קבוצת גיל שלמה. בישראל ישנם כבר סימנים שהשכלה גבוהה ושינוי הציפיות עבור נשים תורמים לעיכוב בגיל הנישואין - וההידיון. נשים ככל המגזרים בחברה הישראלית נישאות כיום מאוחר יותר מכפי שהיה נהוג בעבר. ב-1980, גיל הנישואין הממוצע בקרב נשים היה 22.4; ב-1995 הוא עלה ל-23.4; וכיום הוא סביב גיל 25. שיעורי הגירושין גם הם עלו במידה מסוימת, אך עדיין נותרו נמוכים במונחים אירופאיים.<sup>114</sup> אין זה מפתיע אפוא כי הגיל הממוצע בו נשים יולדות לראשונה עלה גם הוא. לדוגמה, ב-2003 הוא עמד על 26.3; עשור מאוחר יותר הוא עומד על 27.3.

במדינה רב-תרבותית כדוגמת ישראל, עם זאת, ערכן של הכללות בכל הנוגע לפריון הוא מוגבל. ממוצעים מסתירים ניגודים פנימיים משמעותיים ומגמות סותרות. מבט מקרוב במדינה מגלה כי ב-2009 ברוב היהודי החילוני, רק 2% מהנשים החילוניות ילדו לפני גיל 25. כיום, רוב הלידות במשפחות חילוניות מרוכזות בין הגילים 30-34. ואכן, 38% מהנשים החילוניות בישראל בין הגילים 30-34 עדיין לא ילדו. הדבר מייצג שינוי משמעותי בדפוסי החברתיים. התמונה בעולם הרתי שונה לחלוטין: בקרב ישראלים אורתודוכסים, 28% ילדו את ילדם הראשון לפני גיל 24, ובקרב החרדים מדובר ב-32%. תקופת הילודה העיקרית של נשים מוסלמיות ישראליות היא עדיין בין הגילים 15-24.<sup>115</sup> מספרים אלו הגיוניים כאשר השוני בשיעור הילודה בין הקהילות השונות בישראל נלקח בחשבון. ללא "התחלה מוקדמת", באופן אובייקטיבי

יהיה קשה יותר למשפחות חרדיות ובדואיות להגיע לגדלים מופלאים. כדי לייצב את החברה, חשוב לעודד עיכוב בנישואין וכילודה בכל המגזרים של החברה הישראלית. זוהי סיבה נוספת להעצמת נשים ולסיוע שיש להגיש להן ברכישת השכלה גבוהה.

אם זוגות יתחילו את חיי המשפחה שלהם מאוחר יותר, זה לא אומר שגודל המשפחה אותו הם רוצים יצטמצם דרמטית. אך למשפחות יש כל מיני שאיפות שלא תמיד ניתן להשיגן. אנשים לרוב מתפשרים על פחות מאשר הבית האולטימטיבי, היאכטה המושלמת או החינוך הפרטי הטוב ביותר עבור ילדיהם ועדיין נהנים מחיים נהדרים. להתחיל מאוחר יותר משמעו שמאות אלפי משפחות לא יצליחו לממש את חלומן הדמוגרפי באופן מלא, וטוב שכך. חשוב גם לשמור על פרספקטיבה בנוגע לתרומה של הרחייה. אחרי הכול, עיכוב זמני אינו משנה את כללי המשחק לחלוטין. רחיית נישואין ומועד לידת הילד הראשון רק תרחק כמעט את אכלוס היתר והחריגה מכושר הנשיאה המקומי. אך היא יכולה להיות חלק מחבילה גדולה יותר שיחדיו תשנה את המגמות הקיימות.

### שינוי תרבותי

תומכים רבים בתכנון משפחה מסכיב לעולם חושבים בטעות כי חוסר נגישות לאמצעי מניעה הוא הסיבה שיש לאנשים משפחות גדולות. למעשה, מחקר שערך הבנק העולמי מראה כי 85% עד 90% מגודל המשפחה בפועל מוסבר על ידי גודל המשפחה שרצו ההורים. כשאין מוטיבציה להגביל את גודל המשפחה, מתן אמצעי מניעה הופך לבלתי רלוונטי.<sup>116</sup> הורים ישראלים רבים, בעיקר יהודים דתיים ובדואים, עדיין רוצים מספר עצום של ילדים. ולרובם אכן יהיו.

עם כל ההגינות, הערצת ילדים אינה מוגבלת לקהילות אלו. ניתן בהחלט לראות איך מדיניות לעידוד ילודה בת שישים ושמונה שנים משתקפת במנטליות של הזרם המרכזי בחברה הישראלית - בנטיית הדמוגרפיות השאפתניות ובנלהבות לגידול ילדים מרובים. החיים במדינה, הסובלת מאיומים ביטחוניים מתמידים, משפיעים גם על חוש המשפחה של האזרחים החילוניים; אנשים צריכים משהו לחבק בזמנים קשים. ככל שיש יותר בני משפחה לחבק - מה טוב. עבור חלק, באופן תת-מודע לפחות, לידתם של יותר בנים נתפסת כפוליסת ביטוח כנגד אובדן אפשרי באחת ממלחמותיה המתמשכות של ישראל. המדינה קטנה דיה שצאצאים בוגרים מבקרים את הוריהם לעתים תכופות. משפחות מהוות לעתים מזומנות חלק מרכזי ב"חיייהם החברתיים" של האזרחים. אין דבר יותר קסום באורח החיים הישראלי מאשר הקרבה הגיאוגרפית והנפשית לבני המשפחה.

יתרה מזו, הגישה היהודית ארוכת-השנים רואה במשפחה הצהרה של נצחיות, והמטרה האישית - והביולוגית - האולטימטיבית של כל פרט. המשפט המוכר "בקרוב אצלך", הפך לשם נרדף לאיחולי נישואין לרווקים כחתונות ובלידות; לכאורה כוונותיו טובות, אך המשמעות המתנשאת היא כי חיייהם של הצעירים חסרים ובוודאי ישתפרו ברגע שימצאו בן או בת זוג וביאו לעולם ילדים משלהם. תהיינה הסיבות אשר תהיינה, שיעורי הילודה בקרב כלל קבוצות הגיל הישראליות נותרות גבוהות בהרבה מאשר במדינות אירופה.

מכאן שהתובנה השנייה מתיאוריות של פעפוע חברתי של פריין היא ברורה: אם יש לייצב את האוכלוסייה, הרי שקודם צריך לשנות תפיסות ונורמות נוכחיות בנוגע לגודל המשפחה האופטימלי ולהופכן אחרות יותר לרוחב החברה הישראלית בכללה. שינוי מהותי בעמדות החברתיות לא יהיה קל. עבור הציבור החרדי, הדתי לאומי והבדואי שבמדינה, הדבר ידרוש לא פחות מאשר מהפך תרבותי.

אך בעוד שהמשימה נראית בלתי אפשרית בעליל, ראוי לזכור כי השיעור הגבוה של משפחות גדולות בקהילות החרדיות והבדואיות הוא למעשה תופעה תרבותית חדשה יחסית. לפני חמישים שנה, כמעט שלא ניתן היה להבחין בין שיעורי הילודה במשפחות יהודיות חילוניות ודתיות. שיעורי תעסוקה נמוכים במגזר החרדי והבדואי, וזאת למרות כלכלה חזקה יחסית, הם תופעה חדשה עוד יותר. המטוטלת יכולה לחזור. "תמורה" דמוגרפית בקרב ערביי ישראל מתרחשת מהר יותר מכפי שאיש דמיין. בדיעבד, המגמה לא צריכה להפתיע: היא עולה בקנה אחד עם הרפוס של חברות מגוונות ברחבי העולם שהיו עדות לשינויים דמוגרפיים דרמטיים ברגע שהמודרניזציה הפכה שלטת.

ישנם סימנים כי שינוי דורי מסוג זה מתרחש בישראל. הסוציולוגית יבגניה ביסטרוב זיהתה מאפיינים רבים בקרב הקהילה החילונית של ישראל, התואמים למה שדמוגרפים במדינות אחרות מכנים "המעבר הדמוגרפי השני". הם כוללים עלייה בהערכת חשיבות האוטונומיה של הפרט, רחיית הקמת משפחה ולידת ילדים, כמו גם נטייה לסגנונות חיים אלטרנטיביים. תופעות חברתיות אלו משתלבות ונראה כי הן תורמות לשיעורי פריין ברמות תחלופה בין דורית או אף נמוך מזה.<sup>117</sup> ביסטרוב מצאה כי צעירים ישראלים כיום, בפרט מהזרם החילוני, חושבים באופן שונה מזה של הוריהם. בסקרים ארציים, שיעור משמעותי מהישראלים החילונים המבוגרים יותר מסכימים עם הצהרות כגון: "חיי אנשים ללא ילדים הם ריקים"; "משק בית נותן סיפוק לא פחות מעבודה מפרנסת"; ו"מה שנשים באמת רוצות זה בית וילדים".

מבנה המשפחות וממדיהן מתפתחים אף הם.<sup>118</sup> הדור הצעיר של ישראל הוא יותר "סובלני כלפי סגנונות חיים שונים", מראה פתיחות כלפי משפחות חד-מיניות, ניהול משקי בית משותפים ללא נישואין והורות יחידנית. הציבור

בארץ נחשף לגיוון הגדל בצורות המשפחה שמקובלות היום כחברה המערבית, כמו למשל באמצעות תוכנית הטלוויזיה האמריקאית הפופולרית "משפחה מודרנית". נשים משכילות רבות מחליטות ללדת ילד אחרי שבמשך חלק ניכר מחייהן ביכרו קריירה על פני נישואין, וזאת גם ללא בן או בת זוג. במהלך העשור האחרון, מספר האמהות הלא נשואות באמצע החיים עלה בהתמדה. ב-2002 היו 5,036 לידות לאמהות יחידניות; ב-2011 המספר עמד על 7,267, עלייה של 44%. ובכך, 6% של הלידות בישראל היום רשומות על אמהות חד-הוריות - בדיוק השיעור של איטליה וספרד.<sup>119</sup>

נורמות חדשות רווחות בקרב הקהילה ההומוסקסואלית והלסבית, שיותר ויותר מחבריה רואים בילדים מרכיב מרכזי בחיים מלאים. אמהות לא נשואות הן חלק גם מזוגות הטרוסקסואליים רבים החשים מנוכרים ממוסד הרבנות הישראלי. זוגות אלה בוחרים לחיות יחדיו ולגדל משפחה מבלי לסבול את ההשפלות של הביורוקרטיה הרבנית הממוסדת המנהלת את רישום וכיצוע הנישואין היהודיים בישראל (מן הצד השני, 73% מהאוכלוסייה היהודית הצהירו בסקרים ארציים כי חתונה דתית חשובה להם. זאת ועוד, רק 3% עד 4% מהישראלים הבוגרים חיים בזוגיות משותפת קבועה כידועים בציבור, שיעור נמוך בהרבה מזה של אירופה).<sup>120</sup> בכל מבני המשפחה החדשים של העולם החילוני, קיימת מגמה משותפת המתקרבת לשיעור פרוין תחלופת בין דורית, ולא דווקא למשפחות גדולות. נשים חילוניות ממוצא אירופי, שנולדו לאחר 1964, ואלה שהיגרו ממדינות ברית המועצות לשעבר אף הגיעו לשיעור פרוין שהוא מתחת לרמת התחלופה.<sup>121</sup> "השורה התחתונה" עבור אלו שתוהים אם אוכלוסייתה של ישראל יכולה לנוע לקראת התייצבות מתמצה בשאלה, האם קהילות דתיות ומסורתיות ישנו אי פעם את חזונו בנוגע לגודל המשפחה הרצוי? עידן הנבואה חלף מזמן, ואין לדעת מה צופן בחובו העתיד. אך במבט לאחור, ישנם מקרים של מהפכות פתאומיות ובלתי צפויות בעמדות כלפי ילודה וברמות פרוין שחלו בקהילות דתיות. לאור זאת, גם בישראל אין להניח כי "מה שהיה" הוא בהכרח "מה שיהיה". בהינתן העוינות כיום, קשה לדמיין שישראל תלמד דבר כלשהו מאיראן. ועם זאת, תולדות המדיניות הדמוגרפית בכלל וההתנהגות הפרטנית ברפובליקה האסלאמית בפרט, מצביעות על האפשרות כי דתיים יכולים גם הם להשתנות. מלחמתה של איראן עם עיראק סערה למשך שמונה שנים, מ-1980 עד 1988, כשאחרוני שבויי המלחמה שוחררו רק ב-2003. מלחמה זו היתה העימות הצבאי הארוך ביותר במאה ה-20.<sup>122</sup> הוא גם היה בין הקטלניים ביותר. מספר החללים היה חריג, ולפי כמה הערכות מתו במהלכו למעלה ממיליון איראנים.<sup>123</sup> צבא עיראק היה חמוש טוב יותר מהאיראנים, אך אוכלוסייתה של איראן היתה גדולה פי שניים מזו של עיראק. איראן הביאה את היתרון הדמוגרפי שלה לשדה הקרב, בשגרה "גלים אנושיים" שהממו את העמדות העיראקיות בעליונות מספרית.

על מנת לייצר את החיילים הנדרשים, קרא מנהיגה הרוחני של המדינה, האייתולה חומייני, לאמהות איראניות להגיע עד לגבול הביולוגי המקסימלי וללדת "צבא של 20 מיליון אנשים". הגיל החוקי לנישואין הופחת לתשע, משרדים לתכנון המשפחה נסגרו, וקיצוב משאבים עוצב כדי להעניק למשפחות גדולות יתרונות כלכליים. האיראנים נענו לקריאה עם עלייה דמוגרפית בקצב שנתי מדהים של 4.2%.<sup>124</sup> שיעור הילודה של איראן היה במגמת נסיקה עוד לפני המלחמה, אך עם הקריאה הדתית להתגייסות, בין 1968 ל-1988 האוכלוסייה יותר מהכפילה עצמה והגיעה ל-55 מיליון נפשות. אז הגיעה כבר המלחמה לעצירה, וב-1989 נפטר האייתולה. הוא הוחלף על ידי עלי חמינאי, ונשיא מתון יותר, עלי אכבר רפסנג'אני. מתכנני הכלכלה האיראנית הבינו היטב שאם שיעור הילודה הגבוה ימשך, יפרוץ משבר תעסוקה חריף ביותר תוך עשור או שניים, והפערים הסוציו-כלכליים יהפכו בלתי נסבלים. כעת במושב הנהג, החליטו מנהיגיה העליונים של איראן ללחוץ על הבלמים.

כדי ליישם את השינוי הוכשרו 23,000 בלהורזים (עובדי בריאות), עם מומחיות בתכנון משפחה. מאות צוותים ניידים נשלחו לאזורים מרוחקים במדינה, לעתים מזומנות על גב סוסים, שם הם הציגו מגוון רחב של אמצעי מניעה קוננוציונליים, כמו גם כאלו המתבססים על זריקות ושתלים.<sup>125</sup> למרות היסוס ראשוני בקרב כמה זרמים מוסלמיים, כשהוסברו ההשלכות הכלכליות והאקולוגיות של צמיחה דמוגרפית ללא הגבלה התברר כי אנשי הדת השיעיים המקומיים היו נאורים מאוד. לא רק שהם הפכו לתומכים, אלא אף עודדו הורים לנצל את ההזדמנות של ניתוחי כריתת צינורות הזרע וקשירת חצוצרות שהוצעו חינם.<sup>126</sup> מאה אלף נשים עוקרו בהתנדבות במהלך שנות ה-90. באופן מפתיע עוד יותר, 220,000 גברים ביקשו לעבור ניתוחים לכריתת צינור הזרע. השימוש באמצעי מניעה עלה מ-37% ב-1976 ל-72% ב-2000.<sup>127</sup> באזורים כפריים העלייה היתה מרשימה עוד יותר: מ-20% ב-1976 ל-67% ב-2000.<sup>128</sup>

לתוכנית היו השלכות חיוביות נוספות: נשים החלו לראות את תפקידן כחברה באופן שונה מאוד. גיל הנישואין המינימלי הועלה ל-21, והשכלה גבוהה קודמה באופן רשמי ללא קשר למגדר. באזורים כפריים, בהם נשים נישאו באופן מסורתי בגיל מוקדם, כ-70% מהאמהות העדיפו כי בנותיהן ימשיכו את לימודיהן לאחר התיכון.<sup>129</sup> ב-1975, רק שליש מהנשים באיראן ידעו קרוא וכתוב; ב-2012, 60% מתלמידי האוניברסיטאות היו נשים. כשנשים גינקולוגיות החלו להופיע בטלוויזיה האיראנית, תפיסות הציבור עברו שינוי רדיקלי. המדינה היתה כבר מותשת מהמלחמה וגודל המשפחה הרצוי צנח. שיעור הפריון ירד ל-2.1 עד שנת 2000 והמשיך לצנוח. ב-2014 הוא הגיע ל-1.84.<sup>130</sup>

אחרי הצניחה אל מתחת לשיעור התחלופה הבין דורית מנהיגיה המוסלמים של איראן שקלו את הנושא מחדש, ואף ניסו לפרק כמה משירותי אמצעי

המניעה. אך הנשים האיראניות לא רצו לחזור לימים של צמיחת אוכלוסין שנתית בשיעור של 4%, וככל הנראה אינן משתפות פעולה כלל.

סיפור דומה התרחש בכנגלרש המוסלמית, ארץ בה 184 מיליון נפשות חיות בשטח שאינו גדול בהרבה משטחה של יוון. הצהרתה של ראשת הממשלה חסינה בשנת 2010, התנוססה על פני שלטי חוצות ושודרה ברדיו: "לא יותר משני ילדים; אחד עדיף." ובדומה לאיראן, 35,000 נשים גויסו במטרה להפיץ את הבשורה של אמצעי מניעה במרחבים הכפריים הנרחבים של המדינה.<sup>131</sup> בכירים בכנגלרש הביעו בציבור הערצה כלפי "מדיניות הילד האחד" של סין, מתוך כוונה להציגה כתוכנית בהתנדבות.<sup>132</sup>

הצלחות אלו מדגימות כי כאשר מנהיגים דתיים חוברים אל גורמים בריאותיים מטעם הממשלה, התוצאות יכולות להיות מרשימות ביותר. כדי שישאל תשנה את מגמותיה הדמוגרפיות העכשוויות, עליה לפתוח בשיחה עם המנהיגות הדתית ולעמת אותה עם ההשלכות החברתיות והסביבתיות השליליות של שיעורי ילודה גבוהים מתמשכים. הקהילות הדתיות והחרדיות אינן הומוגניות כפי שרבים חושבים. הן תמיד היו חלוקות פוליטית ותיאולוגית. ישנם רבנים ומנהיגים אורתודוקסיים עם מודעות אקולוגית גבוהה ביותר. אחרים מתחילים להפגין פתיחות לשיפור מעמדן של נשים. בעוד שמודלים של שינוי הבא "מלמעלה כלפי מטה" הם הנפוצים ביותר בעולם הדתי, ישנם גם סימנים לתהליכי "מלמטה כלפי מעלה", שייתכן שהם חשובים אף יותר. חברים רבים בקהילות אלו כבר מקבלים החלטות באופן עצמאי. כמשך הזמן נורמות חדשות יכולות להשפיע על החשיבה של הממסד. ועדיין, פרשנים רבים מאמינים כי צמצום הפריון החרדי יתרחש רק כאשר יהיה "שחרור מהרשויות הדתיות"<sup>133</sup> והנושא יהפוך פחות פוליטי.

ישראל אינה צריכה להשיק קמפיין המשגר אנשי בריאות על גב סוסים אל הגבעות על מנת להטיף את תורת תכנון המשפחה. עם זאת, אם המטרה היא לגרום לשינוי תרבותי אמיתי בדמוגרפיה, הגיע הזמן לחשוב מחוץ למסגרות החינוכיות המופרות. ניתן ללמוד מהיצירתיות שהופגנה ברחבי העולם בממשק שבין מדיניות דמוגרפית ובין התקשורת.

ישנן מדינות בהן תוכניות טלוויזיה פופולריות ומסחריות עשו יותר מכל אמצעי אחר כדי לשנות גישות חברתיות כלפי אמצעי מניעה, עצמאותן של נשים בהחלטות רבייה ותפיסות בנוגע לגודל המשפחה האופטימלי. בהודו, לדוגמה, מיני-סדרה ששודרה במשך שנה, "בוא איתי" ("Come Along With Me"), הפכה לתוכנית הפופולרית ביותר במדינה לשנת 1992. הסדרה התמקדה בנערה בת ארבע-עשרה שהתחננה בפני אביה שלא יכפה עליה נישואין בשידוך. תחנוניה לא הועילו, והנערה מתה באופן טרגי במהלך לידה. למעלה מ-100 מיליון נפשות צפו בסדרה מדי שבוע ועקבו אחר גלגולי הדרמה. סקרים

שנערכו לאחר מכן בקרב 3,000 צופים הראו שינויים משמעותיים בעמדות הקהל בדבר נורמות רבייה, ובפרט בקרב זכרים בוגרים.<sup>134</sup> במקסיקו ההשפעה של טלנובלה עם מסר המעודד תכנון משפחה וחכויות נשים היתה אף עמוקה יותר. התוכנית עצמה נהנתה מרייטינג שנע בין 60% ל-90% מקהל צופי הטלוויזיה. סקרים שנערכו בעקבותיה הראו כי 70% מכלל הצופים חשו כי התוכנית השפיעה על דעותיהם והפכה אותן אזהרות יותר כלפי עצמאות לנשים; 71% דיווחו כי למדו ש"יש להגביל את גודל המשפחה". רשת הטלוויזיה קיבלה 400,000 מכתבים מהציבור. תוכניות רדיו בטנזניה ובקניה בעלות מסרים דומים הביאו גם הן לתוצאות דומות.<sup>135</sup>

בעבר מסעות פרסום הצליחו מאוד לשנות עמדות של הציבור הישראלי באמצעות קידום של ערכים סביבתיים - מהגנה על צמחי בר ועד חיסכון במים.<sup>136</sup> גם בנושאים אחרים סייעו תוכניות טלוויזיה לשנות את עמדות הציבור בנוגע לערכי ישראל, הומוסקסואלים והקהילה הדתית. מומחים בינלאומיים למדיניות דמוגרפית קראו לשידורים בתעשיית הבידור ובתקשורת ההמונים "ההשקעה הטובה ביותר שתורמים יכולים לעשות לפי מדרג של מספר הלידות שנמנעו על כל דולר שהושקע".<sup>137</sup>

גם אם ממשלת ישראל אטית בהפנמת ההכרה שבתכנון משפחה וייצוב האוכלוסייה, באמצעות תקשורת חופשית מאוד ניתן לגייס את התורמים בישראל לכיסוי עלויות פרסומות או תוכניות בעלות מסר בעניין מעמדן של נשים והסכנות הכרוכות במגמות האוכלוסין העכשוויות. לא כל המגזרים בחברה הישראלית צופים בטלוויזיה ולא כולם גולשים באינטרנט או מתחברים לרשתות חברתיות. על מנת להגיע לקהילה הברואית והחרדית יש למצוא צורות חדשות של תקשורת. בהחלט נדרשות תושייה, יצירתיות ופתיחות.

### צמיחה מול אמונת החיים

בזמן שישראל כושלת קדימה בחפשה אחר משהו הדומה לקיימות, על המדינה להבין כי כל אסטרטגיה מצליחה ארוכת טווח לנשים העתידות לבוא זקוקה לשיווי משקל מתמשך. יש להגיע לאיזון בין מספר האנשים החיים ברחבי הארץ ובין המשאבים המקיימים חיים. בזמן שישראלים שוקלים את עתידם הדמוגרפי וסוג המדינה שנכריהם יירשו, ראוי לזכור כי הישרדות גרידא מעולם לא היתה החזון שהניע את מייסדי המדינה. יש למדוד את התפתחותה של ישראל במונחים של התקדמות רוחנית ותרבותית, צדק ושוויון, אסתטיקה ויופי, בריאות ואושר - ולא רק לפי התרחבות כלכלית או צמיחה דמוגרפית מתמדת. הרי לאלה ערך אינסטרומנטלי בלבד. כיום צפיפות האוכלוסין משפיעה באופן שלילי על כל



המדדים המשמעותיים באמת. האמת הפשוטה היא שישראל לא תהפוך למקום טוב יותר אם עוד מיליונים יחיו בתוך גבולותיה. ללא קשר למיקומם הסופי של גבולות אלו, גם פלסטיין לא תוטב מצפיפות אוכלוסין גבוהה יותר.

דמוגרפיה, הציונות היתה הצלחה מסחררת. מיליוני יהודים שעמדו בפני דיכוי או קשיים כלכליים מצאו מקלט בארץ ישראל. הגירה לעולם חדש אינה דבר קל, ובוודאי שנעשו טעויות במאמצים הרשמיים לקליטת אנשים בה רבים מכל כך הרבה תרבויות. למרות הכול, חוק השבות יחד עם השקעה נמרצת בקליטת עלייה תרגמו את החלום הציוני לשינוי לאומי דרמטי. גם היום, יהודים המבקשים להתיישב במולדתם צריכים להיות מוזמנים לעשות זאת. אך ניסיון היסטורי נרחב מלמד כי רק מעטים יבחרו לנצל את זכות השיבה לציון. עידן ההגירה ההמונית פס מן העולם.

הגיע הזמן שישראל תעבור הלאה לשלב הבא של קיימות. הגיע הזמן להאזין לקולות הפרגמטיים במסורות היהודית והמוסלמית ולהצריע להיגיון הבריא המניע יותר ויותר ישראלים מכל רקע אתני לתכנן משפחות קטנות יותר. כמוכן, לעולם לא יהיה פשוט לקבוע מגבלה ברורה לגבי מספר הנפשות שצריכות לחיות באזור נתון. אך אם כולם יסכימו שמגבלה כלשהי אכן קיימת, בוודאי טוב יותר לדבר ואף להתווכח על ערכה המספרי - ולתכנן עבודה - מאשר להתעורר בוקר אחד ולגלות שמדינה שלמה עברה את הסף.

מספר האנשים בישראל אינו המגבלה היחידה שיש לשקול. כמות המוצרים והאנרגיה שישראלים צורכים מהווה גם היא אתגר לכל איוון עתידי. אך לטעון כי צריכה מוגזמת משמעה שאין חשיבות לצפיפות האוכלוסין זה אווילי ופשטני. זה דומה לטענה שמאחר ויש לטפל בסרטן, ניתן להתעלם ממחלות לב. יש להתעמת עם שתי הבעיות; למרבה המזל, החברה הישראלית מסוגלת לעסוק בשני אתגרים קיומיים בר-זמנית.<sup>138</sup>

פעולה פרואקטיבית יכולה עדיין למנוע סבל אנושי מיותר ונזק אקולוגי בלתי הפיך. מקבלי ההחלטות צריכים להבין כי גם אם לצמיחת אוכלוסין תהיה השפעה צנועה בלבד על איכות החיים במהלך תקופת כהונתם, ההשפעה המצטברת של העלייה הדמוגרפית תורגש היטב זמן רב אחרי שהם יעזבו את הבמה. היא תורגש גם אחרי שהאוכלוסייה תתייצב, כפי שהיא בסופו של דבר חייבת לעשות.<sup>139</sup> מבחינת המדיניות המתבקשת, יש צורך לעשות פניית פרסה. ולאור עוצמת המומנטום הדמוגרפי, המצב הוא בבחינת "אם לא עכשיו, אימתי". מוטב שישראל כבר תתחיל ליצור את אותם התנאים האנושיים שיאפשרו לאזרחי העתיד לקדם את אמנות החיים.

עבור עם ישראל, החיים היו מאז ומתמיד דינמיים. ככל שיותר בני אנוש מילאו את הארץ, המציאות השתנתה. המצווה המקראית "פרו ורבו ומלאו את הארץ", מופיעה פעמיים בתנ"ך. ראשית היא חלק מקבלת הפנים של אדם וחווה

אל גן העדן. שנים לאחר מכן, אחרי שהמבול כמעט הכחיד את האנושות, נאמר שוב לנוח כי עליו "לפרות ולרבות". ההנחה היא שבתנ"ך ישנה תמיד סיבה לחזרה על מילים, מצווה או סיפור. הפרשנים ביקשו הסבר גם לחזרה זו. הם הגיעו למסקנה כי בפסוק המקורי למילים "פרו ורבו" היתה משמעות של ברכה. אך בהמשך, לאחר החורבן הנוראי שפקד את כדור הארץ בעקבות המבול, הפכה המימרה לציווי.

כיום, שוב השתנו הנסיבות. ארץ ישראל רוחשת אנשים. היא עדיין מציעה לתושביה חיים טובים: בסקרים בינלאומיים הכותנים אושר, מדינת ישראל מצטיירת שוב ושוב כמקום טוב לחיות בו. עם זאת, ככל שהצפיפות תמשיך ותגדל, המדינה המבורכת עומדת בסכנה. אין מצווה הדורשת את רחיסתם של עוד ועוד אנשים לארץ קודש שהיא כבר מלאה.

בעבר הלא רחוק, תמותת תינוקות וילדים היתה גבוהה בכל מקום בעולם, ובפרט בארץ ישראל. הביטחון הפיזי של יהודים ולא יהודים שחיו בה היה תמיד רופף. ואז עם ישראל עבר שואה נוראית. אלה היו ימים ש"פרו ורבו" היתה אסטרטגיה לאומית ואישית מוצדקת. אך ימים אלו שייכים לעבר, ולא ישובו עוד. כדי להציע מחר לצאצאיו של ישראל סיכוי לחיות היטב ולא רק לשרוד, יש לייצב את האוכלוסייה כבר כיום. משמעות הדבר היא הפנמת הברכה הגדולה ביותר של העידן המודרני: ההזדמנות לקדש את איכות החיים, ולא דווקא את כמותם.



12 נשים חרדיות לומדות במכללת אונגו. פחות מ-15% מנשים חרדיות בין הגילאים 25 עד 40 הן בעלות תארים אקדמיים (תודה לקריה האקדמית אונגו)

- theatlantic.com/sexes/archive/2013/02/lets-not-panic-over-women-with-more-education-having-fewer-kids/273070/.
- Steven Rattner, "The Lessons of Japan's Economy," *New York Times*, October 19, 2013, [http://www.nytimes.com/2013/10/20/opinion/sunday/rattner-the-lessons-of-japans-economy.html?\\_r=0](http://www.nytimes.com/2013/10/20/opinion/sunday/rattner-the-lessons-of-japans-economy.html?_r=0).
- Justin McDonnell, "Japan Struggles with Women in the Workforce," *The Diplomat*, December 10, 2013, <http://thediplomat.com/2013/12/japan-struggles-with-women-in-the-workforce/>.
- Laura D'andrea Tyson, "Japan's Women to the Rescue," *New York Times*, August 23, 2013, [http://economix.blogs.nytimes.com/2013/08/23/japans-women-to-the-rescue/?\\_php=true&\\_type=blogs&\\_r=0](http://economix.blogs.nytimes.com/2013/08/23/japans-women-to-the-rescue/?_php=true&_type=blogs&_r=0).
- Karen Anderson, *Wartime Women: Sex Roles, Family Relations and the Status of Women During World War II*, (New York: Berkley Books, 2001).
- Susan Hartman, *The Home Front and Beyond: American Women in the 1940s* (Boston, MA: Twayne Publishers, 1982).
- Gary Becker, "An Economic Analysis of Fertility," *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, (New York: Columbia University Press, 1960), reprinted at: <http://www.nber.org/chapters/c2387.pdf>.
- Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, (New York: Norton, 1976), 105-107.
- Becker, "An Economic Analysis of Fertility".
- Gary Becker, *A Treatise on the Family, Enlarged Edition* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991), 138-139.
- Namkee Ahn and Pedro Mira, "A Note on the Changing Relationship Between Fertility and Female Employment Rates In Developed Countries," *Journal of Population Economics* 15 (2002): 667-682.
- שלי מזרחי סימון, נשים בישראל: סוגיות מרכזיות דו"ח מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, (ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע) 31 במאי <http://main.knesset.gov.il/Activity/Info/MMMSummaries19/2015Women.pdf>.
- Meirav Arlosoroff, "Women in the workforce are saving Israel's economy," *Haaretz*, September 25, 2012, <http://www.haaretz.com/business/women-in-the-workforce-are-saving-israel-s-economy-1.466785>.
- שלי מזרחי סימון, נשים בישראל: סוגיות.
- Ronald Rindfuss and Larry Bumpass, "Education and Fertility: Implications for the Roles Women Occupy," Presented at the American Sociological Association Meeting, San Francisco,
1. דוד בן גוריון, "דרומה" חוזן ודרך, כרך חמישי (תל אביב: עיינות, 1958), 306.
2. United Nations (UN), *World Population Prospects The 2015 Revision* (New York: UN, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2015), [http://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/Key\\_Findings\\_WPP\\_2015.pdf](http://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WPP_2015.pdf).
3. נתונים מאתר: <http://www.un.org/en/development/desa/population/> and the U.S. CIA, *The World Fact Book CIA* <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2127.html>.
4. Paul Demeny, "Population and the Invisible Hand," *Demography* 23(4) (1986): 473.
5. Garret Hardin, *Living with Limits, Ecology, Economics, and Population Taboos*, (New York: Oxford 1993), 218-220.
6. Garrett Hardin, "The Tragedy of the Commons." *Science* 162 (1968): 1248.
7. ריאיון עם אדם וורבק, 13 במרץ 2014.
8. Adam Werbach, "The End of the Population Movement," *The American Prospect*, 16 (2005): 10, <http://prospect.org/article/end-population-movement>.
9. Don Weeden and Charmayne Palomba, "A Post-Cairo Paradigm: Both Numbers and Women Matter," *Life on the Brink*, 240-254.
10. Kathryn Hansen, "NASA Reveals New Results From Inside the Ozone Hole," (Greenbelt MD: NASA, December 11, 2013), <http://www.nasa.gov/content/goddard/new-results-from-inside-the-ozone-hole/#.UzMOUPmSy64>.
11. International Whaling Commission, "Status of Whales," Website last visited April 11, 2016. <http://iwc.int/status>.
12. Intergovernmental Panel on Climate Change, "No Regrets Options," *Climate Change 2001, Mitigation* (Geneva, Switzerland: IPCC, 2001), 7.3.4.2. <http://www.ipcc.ch/ipccreports/tar/wg3/index.php?idp=292>.
13. Alon Tal, "Tried and True: Reducing Green House Gas Emissions in New Zealand through Conventional Environmental Legislative Modalities," *Otago University Law Journal* 12 (2009): 1-47.
- ראו גם:
- Suzanne Martin, "Examples of 'No-Regret', 'Low-Regret' and 'Win-Win' Adaptation Actions," (Edinburgh, Scotland: Climate Change, 2011), 2011, [http://www.climatexchange.org.uk/files/6713/7365/7183/adaptation\\_noregret\\_actions.pdf](http://www.climatexchange.org.uk/files/6713/7365/7183/adaptation_noregret_actions.pdf).
14. Philip Cohen, "Let's Not Panic Over Women With More Education Having Fewer Kids," *Atlantic*, February 12, 2013, <http://www>.

- Primary Socioeconomic Challenges," *Policy Brief*, (Jerusalem: Taub Center, 2014), 3.
45. שלי מזרחי סימון, תעסוקת נשים ערביות - נתונים, חסמים והמלצות.
46. ערן ישיב, ניצה קסיר, שוק העבודה של ערביי ישראל סקירה מאפיינים וחלופות למדיניות (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2013), 29, [http://www.tau.ac.il/~yashiv/IsraeliArabs\\_policy\\_paper.pdf](http://www.tau.ac.il/~yashiv/IsraeliArabs_policy_paper.pdf).
47. ערן ישיב, ניצה קסיר, נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים וצעדי מדיניות, (ירושלים: בנק ישראל, 2012), 5-2, <http://www.boi.org.il/deptdata/mehkar/papers/dp1205h.pdf>.
48. Inbal Orpaz, "Arabs taking their place in Startup Nation," *Haaretz*, January 24, 2014, <http://www.haaretz.com/business/premium-1.570280>.
49. ישיב, קסיר, נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים וצעדי מדיניות (ירושלים: בנק ישראל, 2012), 10.
50. שם, 13.
51. דאו למשל, טליה שטיינר, שוכרים אי-ישראלי לדמוקרטיה, 2013, <http://www.idi.org.il/media/2459609/PP97.pdf>, דוד ברודט, ישראל 2028 - חזון ואסטרטגיה כלכלית חברתית בעולם גלובלי, (חיפה: מוסד נאמן, טכניק, 2009); Sharon Rabin Margalioth, "Labor Market Discrimination Against Arab Israeli Citizens: Can Something be Done?" *NYU Journal of International Law and Politics*, 36 (2004): 845-884./
- דו"ח הוועדה לשינוי חברתי כלכלי (ועדת טרטנברג) (ירושלים: משרד ראש הממשלה, 2011), <http://hidavrut.gov.il>, אורלי אלמוג-לוטן, תוכניות ציבוריות להגדלת התעסוקה של נשים ערביות, (ירושלים, הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2009), <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02295.pdf>.
52. ערן ישיב, ניצה קסיר, נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים וצעדי מדיניות. (ירושלים: בנק ישראל, 2102) 1.
53. אורלי אלמוג-לוטן, תוכניות ציבוריות להגדלת התעסוקה של נשים ערביות (ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2009), 16.
54. Kate Rogers, "Would Subsidized Child Care Boost U.S. Labor Participation Rates?" *Fox Business*, April 23, 2013, <http://www.foxbusiness.com/personal-finance/2013/04/23/subsidizing-childcare-german-study/>.
55. Laura D'andrea Tyson, "Japan's Women to the Rescue," *New York Times*, August 23, 2013, [http://economix.blogs.nytimes.com/2013/08/23/japans-women-to-the-rescue/?\\_php=true&\\_typede=blogs&\\_r=0](http://economix.blogs.nytimes.com/2013/08/23/japans-women-to-the-rescue/?_php=true&_typede=blogs&_r=0).
56. Claire Lundberg, "Trapped by European-style Socialism and I Love it," *Slate*, November 2, 2012, [http://www.slate.com/articles/life/family/2012/11/socialist\\_child\\_care\\_in\\_europe\\_creche\\_ecole\\_maternelle\\_and\\_french\\_child.2.html](http://www.slate.com/articles/life/family/2012/11/socialist_child_care_in_europe_creche_ecole_maternelle_and_french_child.2.html).
57. World Bank, "Labor Participation Rate, Female (% of female population ages 15+)," <http://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF>.
- September, 1978, <http://www.ssc.wisc.edu/cde/cdewp/79-7.pdf>.
31. Teresa Castro Martin, "Women's Education and Fertility: Results from 26 Demographic and Health Surveys," *Studies in Family Planning* 26 (4) (1995): 187-202; Robert Engelman, 223-239.
32. Theresa Castro Martin and Fatima Juarez, "The Impact on Women's Education on Fertility in Latin America: Searching for Explanations," *International Family Planning Perspectives* 21(2) (1995): 52-57.
33. איתן רגב, "השכלה ותעסוקה במגזר החרדי" דוח מצב המדינה - חברה, כלכלה ומדיניות 2013, (ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2014), 6-5.
34. Hila Weisberg, "Ultra-Orthodox Jewish Women Hit Glass Ceiling in Higher Education," *Haaretz*, February 21, 2013, <http://www.haaretz.com/news/national/ultra-orthodox-jewish-women-hit-glass-ceiling-in-higher-education.premium-1.504815>.
35. נתי טוקר, "החרדים להסתגר: פחות חרדים נרשמים לאקדמיה; זו קטסטרופה", *The Marker* 26 במאי 2014, 1.2331505, <http://www.themarker.com/news/1.2331505>.
36. איתן רגב, "השכלה ותעסוקה במגזר החרדי" דוח מצב המדינה - חברה, כלכלה ומדיניות 2013, (ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2014), 11-9.
37. ח'אולה ריחאני, מנהלת האגודה להעצמת כלכלית לנשים, ריאיון עם המחבר, 2 בולי, 2013.
38. Shavit, *My Promised Land*, 410-411.
39. אביעד גליקמן, "בג"צ: החוק מעודד חרדים לא ללמוד את הליבה", *Ynet*, 10 באפריל 2011, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4130984,00.html>.
40. Nadav Neuman, "Bol: Growth Will Slow Without More Haredi Education," *Globes* (December 2, 2013), <http://www.globes.co.il/en/article-1000898306>.
41. אליהו בן משה, "תחזית אוכלוסייה לעשורים הבאים: הזדקנות מהירה ועלייה חדה בחלקם של החרדים - השלכות כלכליות-חברתיות", הרצאה ומצגת, הפורום הישראלי לדימוגרפיה, סביבה, אוניברסיטת תל-אביב, 27 במרץ, 2016.
42. איתן רגב, "השכלה ותעסוקה במגזר החרדי" דוח מצב המדינה - חברה, כלכלה ומדיניות 2013, (ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל 2014), 7-6.
43. Roby Nathanson, Hadar Wiseman, "Occupational Absorption of the Haredi and Arab Sector through Training Centers, Analysis of Recommendations for Policies," (Tel Aviv: The Macro Center for Political Economics, 2013).
44. דן בן דויד, דוח מצב המדינה: חברה כלכלה ומדיניות (ירושלים, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2014) [http://www.tau.ac.il/~danib/israel/StateoftheNationReport2014\(Hebrew\).pdf](http://www.tau.ac.il/~danib/israel/StateoftheNationReport2014(Hebrew).pdf).
- ראה גם: Dan Ben-David, "Outline for Systemic Treatment of Israel's

- .71 הילה ויסברג, "אפליית חרדים ב־hp אינדיגו: פערי שכר של עד 30%, 10 בינואר, <http://www.themarker.com/career/1.1904382>, 2013.
- .72 ראובן גל, איליה זטקובצקי, "תעסיקה חרדים - חוברת מידע," (חיפה: מוסד נאמן, טכניון, 2010), <http://www.neaman.org.il/Neaman2011/userdata/SendFile.asp?DBID=1&LANGID=1&GID=2887>.
- .73 טל תמיר, "שיוויין הזדמנויות בעבודה, מדריך לעובדים ולעובדות," (ירושלים: נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה, 2010), [http://www.moital.gov.il/NR/rdonlyres/9AB286FD-0523-488B-B6D5-6E918E4EE7D3/0/shivyonhizdamnuoyot\\_inside\\_171.pdf](http://www.moital.gov.il/NR/rdonlyres/9AB286FD-0523-488B-B6D5-6E918E4EE7D3/0/shivyonhizdamnuoyot_inside_171.pdf).
- .74 Ruth Eglash, "Tziona Koenig-Yair: Lady liberty," *Jerusalem Post*, September 25, 2008, <http://www.jpost.com/Magazine/Features/Social-Affairs-Tziona-Koenig-Yair-Lady-liberty>.
- .75 Tziona Koenig-Yair, Equal Employment Opportunity Commissioner, presentation "Arab Citizens in the Start-Up Nation: High Tech in Israel's Arab Society and Arab Citizens in Israel's Tech Sector," JNF Conference, Miami Florida, March 10, 2014.
- .76 מורן אזולאי, "הכנסת אישרה את חוק הגיוס," *ynet*, 12 במרץ 2014, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4497992,00.html>, ראו גם: Lahav Harkov, "Knesset approves Haredi conscription law," *Jerusalem Post*, March 13, 2014, <http://www.jpost.com/Diplomacy-and-Politics/Haredi-conscription-bill-passes-67-1-345110>.
- .77 Dan Senor and Saul Singer, *Start-up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle*, (New York: Hachett Book Group, 2009).
- .78 חוסיין טרבייה, ריאיון עם המחבר, 26 ביוני 2013.
- .79 William Ryerson, "How Do We Solve the Population Problem," in *Life on the Brink*, 243.
- .80 Lawrence B. Finer and Mia R. Zolna, "Shifts in intended and unintended pregnancies in the United States, 2001-2008," *American Journal of Public Health*, 104(1) (2014): 43-48.
- .81 Gilda Sedgh, Susheela Singh, Iqbal Shah, Elisabeth Ahman, Stanley Henshaw, and Akinrinola Bankole, "Induced Abortion: Incidence and Trends Worldwide from 1995 to 2008," *The Lancet* 379 (9816) (2012): 625-632.
- .82 Robert Engelman, *Life on the Brink*, 228.
- As quoted in S.H Saw, *Population Policies and Programmes in Singapore* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2005), 235-236.
- .83 S Sanandakumar, "Rubber prices to make condoms a costly affair," *Economic Times*, September 13, 2010, [http://articles.economictimes.indiatimes.com/2010-09-13/news/27625568\\_1\\_condom-manufacturers-m-ayyappan-price-hike](http://articles.economictimes.indiatimes.com/2010-09-13/news/27625568_1_condom-manufacturers-m-ayyappan-price-hike).
- .84 AIDS Healthcare Foundation, "What Price Condoms?" *AHF News*, 2012.
- CACT.FE.ZS.
- .58 אורלי אלמוג-לוטן, תוכניות ציבוריות להגדלת התעסוקה של נשים ערביות, (ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2009).
- .59 שם.
- .60 עמליה סער, עסק משלך, (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, 2007) 42-43. [https://www.btl.gov.il/SiteCollectionDocuments/btl/Publications/MifalimMeuchadim/mifal\\_112.pdf](https://www.btl.gov.il/SiteCollectionDocuments/btl/Publications/MifalimMeuchadim/mifal_112.pdf).
- .61 דפנה הראל כפיר, מיכל רוזימוביץ, "מעמד הביניים קודם: גן ילדים עד גיל 3 עולה 3,000 שקל בחודש. 20 בפברואר 2013, "גלובס", 20 בפברואר 2012, <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000823513>.
- .62 Lynn Karoly, Peter Greenwood, Susan Everingham, Jill Houbé, Rebecca Kilburn, Peter Rydell, Matthew Sanders and James Chiesa, *Investing in Our Children: What We Know and Don't Know about the Costs and Benefits of Early Childhood Interventions*, (Santa Monica CA: RAND, 1998); Also Jane Waldfogel, "Child care, women's employment, and child outcomes," *Journal of Population Economics* 15 (2002): 531.
- .63 Analia Schlosser, "The Impact of Free Preschool Education on the Employment of Arab Mothers: Findings of a Natural Experiment," *The Economics Quarterly*, 3 (2006): 517-553.
- .64 מירב ארלוזורוב, "200 אלף שקל לכל משפחה חרדית," *The Marker*, הארץ, 3 בדצמבר 2013, <http://www.themarker.com/news/1.2181601>.
- .65 ד"ר אמאל איוב, הרצאה: Arab Citizens in the Start-Up Nation: High Tech in Israel's Arab Society and Arab Citizens in Israel's Tech Sector," Jewish Funders Network Conference, Miami Florida, March 10, 2014.
- .66 Dr. Amal Ayoub, Founder and CEO of Metallo Cure, "The Gold Standard in Cancer Treatment," *TedMed Live 2014*, <http://www.tedmed.co.il/portfolio/dr-amal-ayoub-founder-and-ceo-of-metallo-therapy/>.
- .67 Lidar Grave-Lazi, Niv Elis, "Women Earn 30 Percent Less Than Men, Says CBS Report," *Jerusalem Post*, (March 4, 2014), <http://www.jpost.com/Business/Business-Features/Only-356-percent-of-high-tech-workers-are-women-344252>.
- .68 Hila Weissberg, Haim Bior and Ora Coren, "Survey: More Israeli Women Becoming Top Managers," *Haaretz*, March 6, 2013, <http://www.haaretz.com/business/survey-more-israeli-women-becoming-top-managers.premium-1.507728>.
- .69 דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לבידור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000 (ועדת אור) (ירושלים, בית המשפט העליון, 2003), [http://elyon1.court.gov.il/heb/veadot/or/inside\\_index.htm](http://elyon1.court.gov.il/heb/veadot/or/inside_index.htm).
- .70 גיל קליאן, "הערבים נהרסו, אבל לא לעבודה בשירות המדינה," *כלכליסט*, 19 באוגוסט, 2015, <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3667300,00.htm>.

- in Singapore* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2005), 25.
- Shirley Hsaio-Li Sun, *Population Policy and Reproduction in Singapore, Making Future Citizens*, (London: Rotledge, 2012), 63. .100
- Swee-Hock Saw, *The Population of Singapore, Third Edition*, (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2012), 173, 177. .101
- "The general abortion rate in 1970 was only 4.2 percent but by 1985 it had reached 31 percent." Swee-Hock Saw, *The Population of Singapore, Third Edition*, 199. .102
- CIA "Country Comparison, GDP," *World Factbook* (2014), accessed April 11, 2016. .103  
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html>.
- Hossein Malek-Afazli, Amir Mehryar, Mohammad Jalal Abbasi Shavazi, "Iran," *No Vacancy, Global Responses to the Human Population Explosion*, (Ed. Michael Tobias, Bob Gillespie, Elizabeth Hughes and Jane Gray Morrison), (Pasadena CA: Hope Publishing Company, 2006), 1-5. .104
- "Many families with prime working age parents receive sufficient governmental support to facilitate the choice of non-work as a lifestyle." Dan Ben-David, "Outline for Systemic Treatment of Israel's Primary Socioeconomic Challenges," *Policy Brief*, (Jerusalem: Taub Center, 2014), 2. [http://taubcenter.org.il/wp-content/files\\_mf/outlineforsystemic\\_treatmentofisraelsprimarysocioeconomicchallenges.pdf](http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/outlineforsystemic_treatmentofisraelsprimarysocioeconomicchallenges.pdf). .105
- Natan Lipso, "Beer Sheva Mayor: By 2020, We Will Cancel the Concept of Periphery", *The Marker* (April 6, 2011), <http://www.themarker.com/news/1.620485>. .106
- Gudmund Hernes, "The Process of Entry into First Marriage," *American Sociological Review*, 37(2) (1972): 174. .107
- שם, 182-173. .108
- Robert Pollak, R. and Susan Watkins, "Cultural and Economic Approaches To Fertility: Proper Marriage Or Misalliance?" *Population and Development Review* 19 (3) (1993): 467-496. .109
- Hans-Peter Kohler, Francesco C. Billari, José Antonio Ortega, "The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s," *Population and Development Review*, 28(4) (2002): 641-680. .110
- Mikko Myrskylä and Joshua R. Goldstein, "Probabilistic Forecasting using Stochastic Diffusion Models, with Applications to Cohort Processes of Marriage and Fertility," *Demography*, 50 (1) (2013): 237-260. .111
- Nitza Berkovitch, "Motherhood As a National Mission: The Construction of Womanhood In The Legal Discourse In Israel," [http://takeaction.aidshealth.org/site/MessageViewer?em\\_id=11181.0](http://takeaction.aidshealth.org/site/MessageViewer?em_id=11181.0). .85
- אילנה ציגלר, מנב"לית, "דלת פתוחה" ריאיון עם המחבר, 29 באפריל 2015. .86  
 Weisman, *Countdown*, 366.
- Apiradee Treerutkuarkul, "Thailand's New Condom Crusade," *Bulletin of the World Health Organization*, 88 (2010): 404-405. .87
- Weisman, "Safe Sex", *Countdown*, 368. .88
- Zohar Mor, Tamy Shohat, Yael Goor and Michael Dan, "Risk Behaviors and Sexually Transmitted Diseases in Gay and Heterosexual Men Attending an STD clinic in Tel Aviv, Israel: a Cross-sectional Study," *Israel Medical Association Journal* 14 (2012): 147-151. Ellen S. Bamberger, Efraim Siegler, Einat Makler-Shiran, Mihir V. Patel, Jordan M. Steinberg, Rosa Gershtein, and Isaac Srugo, "Chlamydia trachomatis Infections in Female Soldiers, Israel," *Emerging Infectious Diseases*, 9(10)(2003):1344-1346; Yoav Fisher, "Russian Roulette - Israeli Style," *Jerusalem Post*, (November 13, 2008), <http://www.jpost.com/Local-Israel/Around-Israel/Russian-roulette-Israeli-style>. .89
- Tyson Vandament, "It's the Incentives Stupid," *Policy Options*, (September, 2013), <http://www.irpp.org/en/po/the-age-of-man/its-the-incentives-stupid/>. .90
- U.S. Congress, "Endangered Farmers and Ranchers: The Unintended Consequences of the Endangered Species Act," Hearing before the Subcommittee on Rural Enterprise, Agriculture, and Technology, (July 17, 2003, <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CHRG-108hrg92898/html/CHRG-108hrg92898.htm>). .91
- Sean Flynn, "Perverse Incentives," *Forbes*, February 20, 2009, [http://www.forbes.com/2009/02/19/incentives-compensation-bonuses-leadership\\_perverved\\_incentives.html](http://www.forbes.com/2009/02/19/incentives-compensation-bonuses-leadership_perverved_incentives.html). .92
- אסתר טולידנו, נעם זוסמן, רוני פריש, דניאל גוטליב, "השפעת גובה קצבאות הילדים על פריון הילודה", (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, 2009). .93
- שם. .94
- Cohen, Dehejia, and Romanov, "Financial Incentives and Fertility," 1-20. .95
- Taub Center for Social Policy in Israel, "Unequal and Unsustainable," *News Bulletin*, February 2, 2010, <http://taubcenter.org.il/index.php/e-bulletin/unequal-and-unsustainable/lang/he/>. .96
- Dan Ben-David and Haim Bleikh, *Poverty and Inequality Over Time In Israel and the OECD*, Policy Paper No. 2013.03 (2013), 3-4, <http://taubcenter.org.il/poverty-and-inequality-over-time-in-israel-and-i-the-oecd/>. .97
- Malthus, *An Essay on the Principle*, 54-55. .98
- As quoted in Swee-Hock Saw, *Population Policies and Programmes* .99

News, January 18, 2010, <http://www.bpnews.net/printerfriendly.asp?id=32070>.

- Bystrov, "The Second Demographic Transition in Israel," 287. .132  
 William Ryerson and Dobrah Sopariwala, "A Report on a Series .133  
 of Three Surveys in the Hindi-Speaking Region to Test the Effect  
 of the Television Serial, Humraahi as a Vehicle of Social Change,"  
 (Shelburne Vermont: Population Media Center, 1992).  
 William Ryerson, "How Do We Solve the Population Problem?" .134  
*Life on the Brink*, 245-247.  
 Tal, *Pollution in a Promised Land*, 172-174. .135  
 Ryerson, *Life on the Brink*, 248. .136  
 אלון טל, "שתי צלעות, אקולוגיה וסביבה, עמ' 271-273. .137  
 Robert Engelman, "Population as a Scale Factor, Impact on .138  
 Environment and Development," in *People and Their Planet*,  
*Searching for Balance*, (Ed. Barbara Sundberg Baudot and William  
 Moomow,) (New York: MacMillan Press, 1999) .126.

- Women's Studies International Forum* 20 (5-6) (1997): 605-619. Also,  
 Sylvie Fogiel-Bijaoui, "Familism, postmodernity and the state: The  
 case of Israel," *Journal of Israeli History* 21(1) (2002): 8-62.  
 Laura Bernardi "Channels of Social Influence on Reproduction," .113  
*Population Research and Policy, Review* 22(5-6) (2003):527-528.  
 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "לקט נתונים לרגל ט"ו באב, תשע"ה-2015, .114  
 ביולי 2015,  
[http://www.cbs.gov.il/www/hodaot2015n/11\\_15\\_200b.pdf](http://www.cbs.gov.il/www/hodaot2015n/11_15_200b.pdf).  
 Bystrov, "The Second Demographic Transition in Israel," 278-279. .115  
 Virginia Deane Abernethy, "Population Dynamics Revisited," .116  
 Lessons for Foreign Aid and U.S. Immigration Policy," in *People  
 and Their Planet, Searching for Balance*, (Ed. Barbara Sundberg  
 Baudot and William Moomow), (New York: MacMillan Press, 1999),  
 144, 153.  
 Bystrov, "The Second Demographic Transition in Israel", 263. .117  
 שם, 272-271. .118  
 "Rate of single mothers doubles since 2000," *Ynet*, February 22, 2012, .119  
<http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4192981,00.html>.  
 Bystrov, "The second demographic transition in Israel," 272. .120  
 שם, 279-28. .121  
 Roger Hardy, "The Iran-Iraq war: 25 years on", *BBC News*, .122  
 (September 22, 2005), <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4260420.stm>.  
 Abrahamian Ervand *A History of Modern Iran*, (Cambridge, UK: .123  
 Cambridge University Press, 2008), 173-174.  
 Elaine Sciolino, *Persian Mirrors: the Elusive Face of Iran*, (New .124  
 York: Free Press, 2000), 282.  
 Amir Mehrayar, "The Revolution", *No Vacancy*, 6. .125  
 Hossein Malek-Afazli, Amir Mehrayar, Mohammad Jalal Abbasi .126  
 Shavazi, "Iran", *No Vacancy*, 1-5.  
 Mohammad Jalal Abbasi-Shavazi, "Recent Changes and the Future .127  
 of Fertility in Iran," *Population Bulletin of the United Nations:  
 Completing the Fertility Transition, Sha Zukang (New York: United  
 Nations Publishers, 2002)*, 425-433.  
 Mohammad Jalal Abbasi Shavazi, Iran's Fertility Decline," *No .128  
 Vacancy, Global Responses to the Human Population Explosion*, 7.  
 U.S. CIA "Total Fertility Rate," *The World Factbook*, (2014), [https:// .129  
 www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2127.  
 html](https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2127.html).  
 Lester Rowntree, Martin Lewis, Marie Price, William Wyckoff, .130  
 "South Asia," *Diversity Amid Globalization: World Regions,  
 Environment, Development (5th Edition)*, (Boston: Prentice Hall,  
 2012), 548.  
 Tom Strode, "Bangladesh imitates China's 1-child policy," *Baptist* .131